

Հրապարակելու է Վահան Յովհաննէսեանի կրթական, բարոյական եւ հայրենաշունչ պատմը-լածմներու շարքը. հայ տուններում գարգն է, մա-նուկներու երջանկութիւնը՝ իրենց հետաքրքրական բովանդակութեամբ:

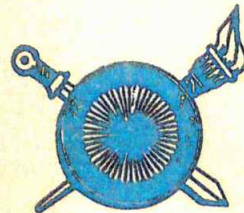
Ամէն սրտի յարմար հատորներ.

- 1.- ԱՆԻԷՆ ՔԱՐ ՄԸ ԲԵՐ
- 2.- ԱՐԳԻՆԱՅԻ ԶԱՆԳԱԿՆԵՐԸ
- 3.- ՍՄԲԱՏԻ ԳԱՆՁԵՐԸ
- 4.- ՇԵՄՔՈՐԻ ԱՓԻՆ
ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ
- 5.- ԳԱՅԻԱՆԷԻ ՎՐԷԺԸ
- 6.- ԼԵՌՆԵՐՈՒ ԵՐԳԸ
- 7.- ԲԱԿԻՆ ՊԶՏԻԿԸ
- 8.- ԼԵԶՈՒՆ ՈՐ ԿԸ ՄԵՌՆԻ
- 9.- ՓՈՔՐԻԿ ՍԱՍՈՒՆՅԻՆ
- 10.- ՈՍԿԻ ԳՐԻԳՈՐ
(Հ. Ա. ԹԱԼԱԹԻՆԵԱՆ)

Հ. ԱՒԵՏԻՔ ԹԱԼԱԹԻՆԵԱՆ

ՈՍԿԻ

ԳՐԻԳՈՐ

10

Հայրենիքի
Զանգերը

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ

Թ Ի Ի 10

Հ. ԱԻԵՏԻՔ ԹԱԼԱԹԻՆԵԱՆ

Այս վիպակը տպագրուեցաւ
նախաձեռնութեամբ ու մեկենասութեամբ
ԼԻՔԱՆԱՆԻ ՄԱՐԱՇԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Ո Ս Կ Ի Գ Ր Ի Գ Ո Ր

(Վ Ի Պ Ա Կ)

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Վերամշակուած)

Գիրքս նկարապարդեց գեղանկարիչ
ԶՈՀՐԱՊ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ԸՆԹԵՐՑՈՂ ՆԵՐՈՒՍ

Այս վեպը գրուած է Հայ Մանուկներու եւ պատանիներու համար, որ սորվին ըլլալ ազնիւ, բարի եւ մանաւանդ հայրենասէր:

Վեպիս գործունէութեան ասպարէզը կը տարածուի հիւսիսային Սիւրիոյ եւ հարաւային Թուրքիոյ միջեւ: Այս երկու պետութեանց սահմանը շոգեկառփի գիծ մըն է յանախ եւ անոր եզերքները կ'ապրին աշիրէթներ ու ցեղախումբեր:

Իսկ ժամանակը ուր կ'ապրին ու կը գործեն մեր հերոսները, հայկական տեղահանութիւններէն վերջն է, եւ կը հասնի մինչեւ մեր օրերը:

Մեր վիպակը իր երկրորդ տպագրութեան առթիւ գետեղեցիմք Հ. Վահան Յովհաննէսեանի *Հայրենիքի զաւակները* պատմուածքներու շարքին մէջ, որովհետեւ

այդ բանաստեղծ ու հայրենասէր Մխիթարեանը, եղած է իմ ալ հայերէնի եւ Հայոց Պատմութեան ուսուցիչս եւ մէջս վառած է սէրն ու պաշտամունքը իմ փառապանծ հայրենիքիս ու ազգիս: Իմ *Ոսկի Գրիգոր* ալ կը նմանի իր ստեղծած հայ պատանիներուն ու պատիւ կը բերէ մեր ժողովուրդին:

Ինծի համար անհուն ուրախութիւն է եւ հպարտանք, մտնել այդ փայլուն շարքին մէջ:

Եթէ վէպիս մէջ կան անցողակի ակնարկներ տղոց համակրած կուսակցութիւններու մասին... անոնք որքանէ նպատակ չեն հետապնդեր, քանի որ ամէնքն ալ սիրելի են մեզի եւ յարգելի. պարգապէս ուզեցիմք մեր հերոսները տեղաւորել իրենց բնական շրջապատին մէջ: Մեր վերջին փափաքն է ցոյց տալ, թէ հարկ է որ բոլոր կուսակցութիւնները մէկ սիրտ մէկ հոգի ծառայեն Հայ ժողովուրդի բարգաւաճումին: Արդէն մեր պատմութիւնը այդ եզրակացութեան կը յանգի:

Իմ վէպս կարդացող բոլոր պատանիներուն պէս, ես ալ պիտի փախաքէի, որ օր մը Հայ բեմադրիչ մը գայն ժապաւէնի վերածէր...: Վստահ եմ, որ այդ երջանիկ օրն ալ պիտի հասնի...:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ա. Մ Ա Ս

1.

Շարաթ երեկոյ մըն էր: Արեւը իր մայրը մտնելէ առաջ, ոսկի կը ցանէր ամէն կողմ:

Ք. գիւղի Հայ բնակիչները խումբով եկեղեցի դացեր էին եւ այժմ ուրախ ու գոհունակ դուրս կ'ելլէին անկէ: Անոնց զէմքերը խաղաղութեան ցոլք մը ունէին եւ իրենց վրայ գեռ «Սուրբ Աստուած»ի խունկը կը թեւածէր: Լսած էին Հ. Վահան վարդապետին հոգեչունչ եւ սփոփարար խօսքերը եւ այժմ կը վերադառնային իրենց տուները:

Այդ բազմութեան մէջ աչքի կը զարնէին երեք անձեր. Պ. Արմենակ, Տիկին Արուսեակ եւ իրենց յարկին փայլուն աստղը՝ Գրիգոր:

Ասոնց առջեւէն կ'երթար գեղեցիկ շուն մըն ալ, որ Զաւոյ կը կոչուէր:

Արմենակ արհեստով կահագործ էր, բայց իսկական վարպետ մը: Հայ Գաղութին մէջ ազգասէրի եւ պատուաւոր մարդու վարկ ունէր ու կը յարգէին զինքը: Եթէ Հ. Վահան վարդապետ Հայ Գաղութի հոգին էր, Արմենակ անոր ամէնէն եռանդուն օգնականներէն

Պր. Արմենակ, Տիկին Արուսեակ ու Գրիգոր
Եկեղեցիէն տուն կը վերադառնային:

մէկը: Բարձր ուսում չունէր, սակայն կը սիրէր իր
Հայրենիքը եւ նուիրուած էր անոր ծառայութեան:

Արուսեակ իր տիկինն էր, տնասէր ու զարգացած
հայուհի մը: Վարպետ մըն ալ ինքն էր արեւելեան կե-
րակուրներ պատրաստելու մէջ:

Իսկ Գրիգոր ոսկեհեր ու ծաւի աչքերով պատանի
մըն էր, ուշիմ ու խելացի: Իր նկարագրի գիծերէն ա-
մէնէն ցայտունը սրտոտ ու անկեղծ ըլլալն էր. հա-
ղորդական ու համակրելի էր: Շուտով կը բարեկամա-
նար ամէնուն հետ, եւ ով որ իրեն կը մօտենար կը
զգար, որ կը գտնուի անմեղ ու տաքսիրտ հայու մը
գլխաց:

Գրիգոր շատ կը սիրէր իրենց Չալոյ շունը, որով-
հետեւ կիրակիները երբ որսի կ'երթային, Չալոյ ամէն
կողմ էր, ամէն ինչ կ'ընէր իր տէրերուն հաճոյ ըլլա-
լու համար: Երբ զպրոց կ'երթար, Չալոյ հեծկտան-
քով կը հետեւէր իրեն մինչեւ պարտէզին դուռը եւ ան-
համբեր կը սպասէր Գրիգորի վերադարձին:

2.

Ձան ջան կիրակի
Սեւ երկուշաբթի
Նանի ջան նանի
Վաղը դպրոց կայ
Փորըս կը ցաւի...
Դպրոց չեմ երթար...

Կ'երգէին Ք. գիւղի ծոյլ աշակերտները եւ ականայ
զպրոց կ'երթային: Գրիգոր ատոնցմէ չէր. իրեն հա-

մար դպրոցը հրապոյր մ'ունէր թէ՛ դասերուն եւ թէ՛ մանաւանդ իր սիրելի ընկերներուն համար :

14 տարեկանին արդէն տեղւոյն Ազգային Նախա-կրթարանին հինգերորդ դասարանը հասած էր : Հասա-կին հետ կ'աճէր խելքն ալ ու դասարանին առաջնու-թիւնը ոչ ոքի չէր ձգեր :

Սակայն երբեմն չարածճիւղութիւններ կ'ընէր ու կը պատժուէր :

Գասարանի ընկերներէն ամէնէն սիրելին Արամիկն էր : Ան նիհար ու արագաշարժ տղայ մըն էր : Ընկեր-ները զինք ՓինՈՒՔԻՈՅ կը կոչէին, որովհետեւ կատուի պէս թեթեաշարժ էր ու միմոսի ձեւեր կ'ընէր : Վար-ժապէտները զինքը կը սիրէին ու չիմ ու կատակասէր ըլլալուն համար :

Պարոն Սեդրաք շատ կը սիրէր Գրիգորն ու Արա-միկը, քանի որ իրենց դասերը լաւ կը սորվէին :

Պ. Սեդրաք, իր պատմածին համաձայն, Քաջ Ան-դրանիկի զինուորներէն էր եւ Սասունի կռիւներուն ժամանակ կորսնցուցած էր իր մէկ աչքը. իսկ միւսը հագիւ հազ կը տեսնէր :

Բայց սուր յիշողութիւն ունենալուն եւ հայրենա-սէր մարդ ըլլալուն համար, Հայոց Պատմութեան դա-սատու էր :

Կիրակի օր մը տղաքը խումբով պտոյտի կ'երթան առտուքնէ մինչեւ ուշ երեկոյ եւ ժամանակ չեն ունե-նար դասերնին պատրաստելու : Ծիշդ ալ օտար թագա-ւորներու դժուար գլուխը կար երկուշաբթի առտու :

Ի՞նչպէս ազատին : Արամիկ ու Գրիգոր քով քովի կու դան ու միւս տղաքը հաւաքելով կ'ըսեն .

— Տղաք, այսօր պէտք է խաղ մը խաղանք Պ .

Սեդրաքի գլխուն ու ձեռքէն ազատինք, ապա թէ՛ ոչ պատիժ ունինք :

— Ի՞նչպէս ընելու ենք, հարցուցին ամէնքը հե-տաքրքիր :

— Երբ Պ. Սեդրաք դասարան կը մտնէ եւ կը զրա-զի օրուան թուականը գրելով ու դասատետրը պատ-րաստելով, մենք առանց տեսնուելու մէկիկ մէկիկ դուրս կը փախչինք ետեւի դուռէն : Անիկա մեր անուն-ները պիտի կանչէ եւ պատասխան չառնելով պիտի բարկանայ եւ Տնօրէնին պիտի վազէ : Վերջը Աստուած ողորմած է :

Հայոց Պատմութեան ժամն էր : Պ. Սեդրաք անու-թին տակ առած պատմութեան զիրքը, պաղ անգլխա-յիլ լրջութեամբ ներս մտաւ դասարանէն :

— Բարի լոյս, պարոն, ըսին տղաքը ամէն օրուան պէս :

— Աստուծոյ բարին, պատասխանեց սիրալիբ ու նստաւ :

Ու մինչ անիկա պահ մը դասատետրով կը զրա-զէր, մեր տղաքը թեթեւ քայլերով ետեւի դուռնէն դուրս պրծան :

— Յակոբ... Յակոբ... ծօ Յակոբ քեզի եմ. խո՞ւլ ես, ինչ ես :

Անպիտանը նորէն առտու քնացեր ու դպրոց չէ ե-կեր, խորհրդածեց ինքնիրեն :

— Արամիկ... Արամիկ... Արամիկ...

Ատ Փինոքիոն ալ ով գիտէ ո՞ր փողոցները կը թա-փառի, մտածեց :

— Գրիգոր... Գրիգոր... Ծօ Գրիգոր, դո՞ւն ալ բացակայ ես այսօր. եղած բան չէ, ո՞ւր է աս տղան,

լսելով վեր առաւ գլուխը, չհաւատաց աչքերուն. վար իջաւ բեմէն ու գրասեղաններուն մօտենալով գննեց նստարանները ու հասկցաւ, որ ոչ ոք կար դասարանին մէջ:

— Վա՛յ անպիտաններ, ինծի՞ հետ կը խաղաք. ինծի Պ. Սեղբաք կ'ըսեն... Ծօ լակոտներ, ես Անդրանիկի գինուոր եմ եղած ու թուրքերը հաւերու պէս կը փախչէին զիմացէս. հիմա ձեզի կը հասկցնեմ:

Այսպէս խօսելով միւս դուռնէն դուրս ելաւ եւ Տնօրէնի սենեակը գնաց բողբոջելու:

Մինչ այդ, տղաքը փութացին դասարան մտնել ու տեղերնին գրաւել:

Գիշ վերջ Տնօրէնն ու Պ. Սեղբաք հասան:

Տնօրէնը պահ մը շփոթած մնաց... բոլոր տղաքը ներկայ էին: Արդեօք Պ. Սեղբաք պարապ սենեակ մը մտեր էր դասարան կարծելով...:

Սակայն Տնօրէնը, Պ. Մարտիկ, արթուն մարդ էր: Նշմարեց, որ տղոցմէ ոմանք կը խնդային:

— Արամիկ, ինչո՞ւ կը խնդաս, ի՞նչ է այս թատրոնը...

— Գուն Գրիգոր, դուն ինչո՞ւ կը խնդաս... Ելի՛ր պատմէ տեսնեմ բոլոր եղածը. գիտեմ դուն սուտ չես խօսիր:

Իրաւ էր, Գրիգոր երբեք սուտ չէր խօսեր: Քայլ մը առաջ եկաւ ու պատմեց երէկուան պտոյտին եւ օտար թագաւորներու պատմութիւնը. յետոյ անցաւ դասարանի տեղատուութեան ու մակընթացութեան մասին խօսելու:

Պ. Մարտիկ հագիւ ինքզինքը կը գսպէր չխնդալու համար: Ապա դարձաւ Պ. Սեղբաքին եւ ըսաւ.

— Հիմա ասոնց ծանր պատիժ մը տանք որ սորվին յարգել իրենց ուսուցիչները...

— Պարոն Տնօրէն, միջամտեց Պ. Սեղբաք, քանի որ քաջութեամբ ճշմարիտը խօսեցան, Քաջ Անդրանիկի սիրոյն համար ներենք իրենց:

— Ներողութիւն խնդրեցէք տեսնեմ, յորդորեց Պ. Մարտիկ:

— Ներողութիւն, պարոն, գոչեցին ամէնքը միաբերան:

Արամիկ ձեռքերը շփելով ու միմոսի ձեւեր ընելով գնաց Պ. Սեղբաքի ձեռքը սեղմեց ըսելով.

— Ամէնէն յանցաւորը ես էի, ինծի անգամ մըն ալ ներեցէք:

Պ. Սեղբաք, Տնօրէնն ու տղաքը խնդացին ու դասապահը վերջացաւ:

3.

Յաջորդ տարին Գրիգորի ընկերները շատցան: Ինք թէեւ 15 տարեկան էր, բայց ունէր իրմէ մեծ ընկերներ:

Ասոնցմէ մէկն էր Աշոտ: Սա բարձրահասակ, գեղեցիկ տղայ մըն էր, սեւ մազերով ու սեւ աչքերով: Խաղի ու շարութեան մէջ առաջին էր, խոկ դասերուն մէջ թէեւ խելացի, բայց ծոյլ էր:

Երբ գրօսանքի ելլէին, Աշոտ առիւծ կը դառնար: Բոլոր ընկերները շուրջը կը հաւաքէր ու պատերազմական խաղեր կը կազմակերպէր: Վա՛յ թէ մէկը մտիկ չընէր իրեն. ուժով հարուած մը կ'իջեցնէր ու կարգի կը բերէր:

Միայն Հրաչն էր, որ չէր վախնար իրմէ. եւ ին-

չո՞ւ վախնար: Հրաչ եւս բարձրահասակ, թխադէմ, սեւ աչքերով ու գանգուր մաղերով աղուոր վանեցի մըն էր՝ Աշոտին տարեկից: Բարեսիրտ էր ու վեհանձըն. երբեք չէր կուտեր ընկերներուն հետ ու խաղերու մէջ մրցակից էր Աշոտին:

Սակայն Աշոտ կը սիրէր ու կը յարգէր Հրաչը. դիտէր թէ ան իրմէ բարձր է թէ՛ խելքով եւ թէ՛ բարութեամբ: Հրաչի վեհութիւնը մոգական ուժ մ'ունէր Աշոտի աչքին:

Դպրոցի տղաքը գիտէին, թէ այս երկուքը նոյն ույժն ունէին, բայց ամէնքը աւելի կը սիրէին Հրաչը: Ով որ զրկանք կրէր իր մէկ ընկերէն, կու գար Հրաչին կը գանգատէր եւ Հրաչ սիրով ու քաղցրութեամբ կը հաշտեցնէր գժտուած ընկերները:

Հինգշաբթի օր մը Աշոտ պարտէղին մէկ անկիւնը քաշուած էր ու զինք շրջապատած էին կասկածելի դէմքով տղաք: Անոնք մերթ դէպի Տնօրէնի դուռը կը նայէին, մերթ թերթի մը, որ Աշոտ կը դարձնէր:

Յանկարծ Հրաչ մօտեցաւ այդ խումբին ու տեսնելով որ անպարկեշտ պատկերներով թերթ մը կը դիտեն, ըսաւ Աշոտին.

— Աշոտ, խնդրեմ վերցուր այդ անպիտան թերթը. դպրոցին մէջ արգիլուած է:

— Քեզի չի խառնուիր, դուն գործիդ նայէ, պատասխանեց Աշոտ վիրաւորուած անձնասիրութեամբ:

— Իրաւունք չունիս ընկերներուս միտքը պղտորելու. վերցուր սա թերթը:

— Ես քեզի հնազանդելու պարտական չեմ. չե՛մ վերցնիր. ես քեզմէ չեմ վախնար:

Հրաչի գլուխը տաքցաւ. քանի մը քայլ առաջ գընաց ու՝

— Վերցուր ըսելով, բռնեց թերթի ճիշդ կեղրոնէն ու լաւ մը ճմռթկելէ վերջ, կտոր կտոր ըրաւ:

Աշոտի բարկութիւնը գլուխին զարկաւ եւ ապտակ մ'իջեցուց Հրաչի երեսին:

Բոլոր տղոց մէջ յուզում առաջ եկաւ եւ ամէնքը միասին թափեցան Աշոտի վրան եւ սկսան ծեծել գայն: Ձէ՞ որ Հրաչ իրենց պաշտելի եղբայրն էր:

Աշոտ այդ բազմութեան մէջ կը խեղդուէր, եթէ բարի ձեռք մը չըցուէր ամբօրը:

Այդ ձեռքը Հրաչինն էր, որ սթափելով իր գայրոյթէն, զգաց Աշոտի նեղ վիճակը եւ գոռաց.

— Տղաք, հեռու Աշոտէն:

Սակայն երբ տեսաւ որ չեն դադրիր հարուածելէ, ինքն ալ քանի մը բռունցք իջեցուց տղոցմէ ոմանց եւ հասաւ Աշոտին:

Բազմութիւնը ճեղքուեցաւ ու շրջանակ մը կազմեց երկու հերոսներու շուրջ:

Աշոտի քիթէն արիւն կու գար, աչքերէն արցունք, ու բոլոր մարմինը քրտինքի մէջ էր:

Հրաչ հանեց իր թաշկինակը եւ Աշոտին երկարելով ըսաւ.

— Եղբայր Աշոտ, ա՛ռ սա թաշկինակը, եւ գիտցիր, որ ես արդէն ամէն բան մոռցած եմ:

Այն ատեն Աշոտ սկսաւ բարձրաձայն հեկեկալ ու փաթթուեցաւ Հրաչին ըսելով.

— Դուն ինձմէ գերազանց ես, որովհետեւ ինձմէ վեհանձն ես ու ասպետական:

— Պօսք տուր ինձի, որ ասկէ վերջ ձեռքդ այդ աղտոտ թերթերը պիտի չառնես:

— Կը խոստանամ, Հրաչ, պատասխանեց Աշոտ :
Բոլոր տղաքը Աշոտի ձեռքը թօթուեցին ի նշան
հաշտութեան :

4.

Հրաչ մասնաւոր սէր մը ունէր անմեղ ու կրակոտ
Գրիգորին հանդէպ. անոր համար կը վախնար, որ ան
Աշոտի օրինակին նայելով չարանար : Իր բոլոր ջանքը
կը թափէր, որ Աշոտը բարի եւ ազնիւ աշակերտ մը
դաբձնէր : Աշոտ չարասիրտ չէր, բայց հպարտ եւ ինք-
նահաւան էր :

Հակառակ Հրաչի անկեղծ ջանքերուն՝ Գրիգորը ըզ-
գալի կերպով կը չարանար, որովհետեւ կը սիրէր խա-
ղը եւ Աշոտէն չէր բաժնուեր :

Կէսօրուան դրօսանքի մը պահուն Աշոտ կանչեց
Գրիգորը եւ ըսաւ .

— Կեռաս կը սիրե՞ս :

— Հարկաւ կը սիրեմ, պատասխանեց :

— Եկուր քովի պարտէղէն փրցնենք :

— Բայց ատիկա գողութիւն կ'ըլլայ : Աշոտ, գի-
տես, որ գողութիւնը մեղք է :

— Չէ Գրիգոր, քիչ մը կեռաս գողնալն ալ ի՞նչ է
որ : Դուն չես դար, որովհետեւ կը վախնաս...

— Ե՞ս վախնամ. ոչ երբեք :

— Այն ատեն եկուր...

Գրիգոր աւելի իր քաջութիւնը ցոյց տալու, քան
կեռաս ուտելու համար, Աշոտին հետ դնաց :

Դպրոցէն հարիւր քայլ անդին պարիսպով պատած
մըզաստան մը կար : Մարգար աղային պարտէղն էր :

Աշոտ կամաց մը հրեց պարտէղին դուռը : Ինք գի-
տէր, որ այդ ժամուն պարտիզպանը կը քնանար : Ու-
քերու մասներու վրայ կոխելով, անողմուկ յառաջա-
ցան կեռասներին տակ : Կարմիր խոշոր կեռասներ կախ-
ուած էին ճիւղերէն : Աշոտ շփեց ձեռքերը ու Գրիգո-
րին դարձաւ .

— Գրիգոր, դուն պզտիկ ես. եկուր ուտիս վրայ
կոխէ ու ծառ ելիր : Դուն փրցուր վար նետէ, ես կը հա-
ւաքեմ. յետոյ կը բաժնուինք :

Միամիտ Գրիգոր հաւատաց աղուէս Աշոտի խօս-
քերուն ու կատուի պէս ծառ ելաւ :

Եւ մինչ կեռասները փունջ փունջ վար կը նետէր,
հեռուէն շշուկ մը լսուեցաւ :

Աշոտ թողուց ընկեր ու կեռաս, եւ ածապարեց
վախճիլ պարիսպի ցած կողմէն :

Գրիգոր հասկցաւ, որ վտանգ կը սպառնար. ուս-
տի ինքն ալ փութաց ծառէն ցատկել :

Սակայն ճիշդ վար հասնելուն՝ Մարգար աղայի
արձակած ամեհի գայլաշունը բռնեց իր նստուկէն :

Մինչ այդ, դպրոցի դանդակը հնչեց : Աշոտ շու-
տով վազեց իր շարքին ու դասարան մտաւ :

Պարտիզպանը վրայ հասաւ ու բռնելով միամիտ
Գրիգորի օձիքէն, երկու ապտակ իջեցուց եւ հասկնա-
լով որ Հայոց վարժարանէն է, զայն ուղղակի հոն ա-
ռաջնորդեց :

Խեղճ Գրիգորի տարատը վերէն վար պատռած էր
եւ նստուկը սաստիկ կը ցաւէր : Շատ աղաչեց Մար-
գարին, որ ներէր այս անգամ ու ինք շիտակ տուն եր-
թար, բայց անօգուտ :

— Տնօրէնին տանիմ, որ դասդ առնես, մարդ ըլ-
լաս, կը պնդէր Մարգար :

Հասան վարժարան: Արդէն տղոց մէջ չըսեղ տա-
րածուած էր, որ Գրիգոր գողութեան գացած է: Երբ
բակէն ներս մտաւ ետեւը բռնած, ու պարտիզպանը
կողքին, Հրաչ բարկութենէն չըթունքները խածաւ եւ
ըսաւ Աշոտին.

— Ահա քու գործերդ. տղուն գողութիւն սորվե-
ցուցիր ու դուն թողուցիր փախար. վա՛տ...:

Տնօրէնը զանգակի ձայնով մը բակին մէջ հաւաքեց
բոլոր աշակերտութիւնը ու խստիւ յանդիմանեց Գրի-
գորը:

Գրիգոր ընկերասէր տղայ էր. երբեք բերնէն չհա-
նեց, որ Աշոտն էր զինք խարողը:

Պատիժը եղաւ երեք օր տուն մնալով դպրոցէն
զրկուել: Գրիգորի տուն հասնելուն, հայրն ու մայրը
չատ վշտացան. իրենց որդին վրբաւոր էր, բայց անկէ
աւելի՝ գողութեան գացած էր:

5.

Երբ դպրոցը արձակուեցաւ, տղաքը խումբերու
բաժնուած կը խօսէին: Ամէնքը կը գովէին պղտիկ Գր-
իգորի քաջասրտութիւնը եւ վեհանձնութիւնը, որ չը-
մատնեց Աշոտը: Նոյնպէս ամէնքը կը թերագնահա-
տէին Աշոտը, որ փոքրիկ տղու մը չար օրինակ ու խոր-
հուրդ էր տուած եւ յետոյ փախած:

Հրաչ իր շուրջը հաւաքեց դասընկերներ ու մտե-
րիմներ եւ ըսաւ անոնց.

— Տղաք, եկէք Գրիգորին տունը երթանք:

— Ամէնէն առջեւէն ես պիտի քալեմ, միջամտեց
Աշոտ. ես էի զինք մօլորցնողը:

Գրիգորը դտան անկողնի մէջ: Աշոտ զնաց համ-
բուրեց անոր երեսը եւ ըսաւ.

— Դուն անմեղ ես, դուն քաջ տղայ ես: Ու տի-
կին Արուսեակի դառնալով՝

— Մի վշտանար, տիկին, տղադ յանցանք չունի,
ես էի զինք խարողը. Գրիգոր մաքուր սրտով ու վե-
հանձն տղայ է:

Միւս տղաքն ալ ձայնակից եղան Աշոտի ու ջանա-
ցին սփոփել տիկին Արուսեակի սիրտը:

Բայց ան կու լար միայն:

Գրիգոր մօրը յուզումը տեսնելով, աւելի զգաց-
ուեցաւ եւ դուխը սաւանին տակ պահելով լացաւ դառ-
նապէս. յետոյ՝

— Մայրիկ ջան, ըսաւ, այս վերջին չարութիւնս
է, այլևս քեզ պիտի չվշտացնեմ. ներէ ինձի:

Չալոյ, որ մինչեւ այն ատեն անկողինին քովն էր,
երբ լսեց Գրիգորի ձայնը, առջեւի թաթերով մահճա-
կալին վրայ ելաւ եւ փոքրիկ բարեկամին նայեցաւ:
Բայց Գրիգոր չըտեց զինքը. շատ տխուր էր:

Հրաչենք հրաժեշտ առին ու զիչեր բարի մաղթե-
լով հեռացան:

Այդ զիչեր ոչ Գրիգոր, ոչ հայրն ու մայրը եւ ոչ
ալ Չալոն չքնացան: Գրիգորի տաքութիւնը բարձրա-
ցած էր խածուածքին հետեւանքով. ու գառանցանքով
անցուց:

6.

Ինչպէս փոթորիկէ վերջ անոյշ օդեր կը բացուին,
այնպէս ալ Գրիգորի հիւանդութեան յաջորդեցին ու-
րախ օրեր:

Գրիգոր դարձաւ դպրոցի նշանաւոր տղաներէն մէկը. ամէնքը հիացան իր այդ օրուան ընկերասիրութեան վրայ եւ զինք կը կոչէին ոսկի սրտով Գրիգոր կամ պարզապէս Ոսկի Գրիգոր:

Անոր բարեկամներուն թիւը աւելցաւ: Անոնց մէջ էր նաեւ Բիւզանդ. ընկերները փոլիթիքոս կը կոչէին զինքը: Այդ տղան նիհար ու բարակ կազմով պատանի մըն էր: Մտքերը շէկ, դէմքը ցանոտ: Հարուստ էին ծնողքը եւ անոնց պէս կը յաճախէր Ռամկավարներու Ակումբը: Իսկ Աշոտի ծնողքը Դաշնակցական էին ու երբեք ուր չէին դնէր Ռամկավարներու Ակումբը:

Շատ բնական էր, որ Աշոտ ու Բիւզանդ իրարու համակարծիք չըլլային. առիթ չէին փախցնէր իրար կճելու եւ նոյնիսկ նախատելու դպրոցին մէջ:

Սակայն Հրաչ, որ չէր տղայ մըն էր, կը խնդար երկուքի չափազանցութիւններուն վրայ եւս եւ չէր թողուր, որ վէճը կռիւի փոխուի:

Այս նշանաւոր խումբին մէջ էր ուրիշ նշանաւոր տղայ մը: Տորք-Անդեղ մկրտած էին զինքը իր ընկերները, իսկական անունը Սարգիս էր:

Յաղթանդամ ու դէր էր մարմինով եւ ուտելու այնպիսի պատրաստ ախորժակ մը ունէր, որ Ս. Սարգիսի ուխտի պացեր է, կ'ըսէին տղաքը: Ամէն վայրկեան բան մը կը ծամէր, բայց նախատիրած կերակուրը լուրիան էր. մէկ նստելուն՝ երեք-չորս պնակ կը մաքրէր. մէջն առած չորսէն հինգ սոխ: Իսկ բանջարեղէններէն ամէնէն աւելի կ'ախորժէր ստեպղինէն. տարուան երեք եղանակներուն գրպանը ստեպղին կը գտնուէր:

Սակայն այդ մեծ մարմնոյն մէջ մեծ սիրտ մըն ալ կար: Բարի էր Սարգիս. ատոր համար ալ ամէնքը կը

սիրէին զինքը, թշնամի չունէր: Քիչ կը բարկանար, բայց եթէ բարկանար՝ կատաղած ցուլի պէս առջեւը եկածը կը տապալէր: Ընկերական կռիւներու ժամանակ վայ թէ մէջը մտնէր. կը բռնէր կոտուղներու օճիքէն եւ՝

— Ձէ՞ք ամէնար, ըսելով, մէյ-մէկ պատ կը նետէր զերենք: Յետոյ այնքան լայն էր, որ կոտուղները զիրար չէին տեսներ եւ բարկութիւննին կ'անցնէր...: Բիւզանդ կը ջանար միշտ լաւ յարաբերութեան մէջ մնալ Սարգիսին հետ, որովհետեւ օր մը դասը առած էր եւ կերած ապտակին տեղը շարաթ մը ցաւած էր:

7.

Հակառակ որ Ք. զիւղը թրքական սահմանազուլուն շատ մօտիկ էր ու բաւական թիւով թուրքեր կային զիւղին մէջ, սակայն հայերը ամէն տարի կը թօնէին նահատակաց անմահ յիշատակը:

Այս տարի ալ հասաւ այդ անմոռանալի օրը: Դըպրոցի տղաքը համազգեստ հագած վարժարան կը փութային: Իւրաքանչիւրի ձեռքը ծաղկեփունջ մը կար:

Ամէնէն փոքրիկ հայն անգամ գիտէր, որ իր հայրերը ջարդողները թուրքերն էին: Երբ ճամբէն կ'անցնէին, Գրիգոր ու քանի մը ընկերներ հանդիպեցան թուրք տղոց:

Այդ անպիտանները տեսնելով մեր տղոց շքեղ հագուստները, ծաղկեփունջերը եւ մանաւանդ իրենց ուղղըւած ոխակալ աչքերը, նախանձեցան եւ մերիներուն մօտենալով անոնց գլխաւորը ըսաւ.

— Այո՛, մենք էինք ձեզ ջարդողները, ոչխարի պէս մորթեցինք ձեզ:

Գրիգորի ազգային զբացումը վիրաւորուեցաւ, սաստիկ կարմրեցաւ ու պատասխանեց.

— Եթէ քաջ էիք, մեր այր մարդոց հետ կոռէիք եւ ոչ թէ վատի պէս կնիկներու եւ տղաներու վրայ դանակ քաշէիք:

— Դուք դանակ բռնել անգամ չէիք գիտեր, ձեր գործը վաճառականութիւն ընել ու խանութ բանալ էր:

— Ձեր գործն ալ կողոպտել ու թալան ընել էր. մինչեւ այսօր ալ արհեստնիդ չէք փոխած, պատասխանեց Գրիգոր հպարտութեամբ:

Յարմար պատասխան չգտնելով, Ահմէտ, որ այդ խումբին գլխաւորն էր, բռունցքի հարուած մը տուաւ Գրիգորի, որ գետին ինկաւ: Բայց նա վախկոտի պէս չլացաւ, այլ իբրեւ Հայու գաւակ գետնէն քար մը առնելով, ուժով մը Ահմէտի գլուխին զարկաւ:

Ահմէտ գետին գլորեցաւ:

Հայ տղաքը աճապարեցին դպրոց հասնիլ:

Վարժարանի բակին մէկ կողմը յիշատակի խորան մը շինուած էր: Անոր վրայ զոյգ զոյգ մոմեր շարուած էին. իսկ կեդրոնը դրուած էր Հայ Նահատակներու սուրբ նշխարները պարունակող սափոր մը, ոսկի, արծաթ զարդերով: Ասոր առջեւ գետեղուած էր մեծ բուրվառ մը, որուն խոնկի ծուխը մանուկի աղօթքին պէս ուղղակի երկինք կը բարձրանար:

Տղոց բերած ծաղիկները գետեղուեցան խորանին առջեւ ու բեմը վերածեցին ծաղկաստանի:

Երբ հանդէսն սկսաւ, Տնօրէնը բեմ ելաւ եւ տղոց այսպէս բացատրեց օրուան խորհուրդը.

— Մեր հայրերը կ'ապրէին իրենց դարաւոր հայրենիքին մէջ: Աշխատասէր էին անոնք ու բարեպաշտ քրիստոնեաներ: Կ'ապրէին ուրախ ու երջանիկ: Թուրքիոյ ամենահաւատարիմ ու բարեկեցիկ հպատակներն էին:

Ուր որ երթայիր՝ հայերը կը տեսնէիր զիրքերու վրայ: Անոնց խանութներն ու տուները գեղեցիկ էին ու կը գրգռէին թուրքերու նախանձը:

Այնքան աճեցաւ այդ սեւ նախանձը, որ ուզեցին ընալինջ ընել մեր ժողովուրդը: Նախ հաւաքեցին մեր բոլոր երիտասարդները որպէս զինուորներ, ապա զէնքի տակ կանչեցին բոլոր այր մարդիկը, մինչեւ վաթսուն տարեկան:

Տուներու մէջ մնացին միայն կիներ, մանուկներ ու ծերեր. այն ատեն հաւաքեցին զանոնք քաղաքներու եւ գիւղերու հրապարակներուն վրայ եւ խումբ-խումբ կազմած, քանի մը զինեալ թուրք ռաիականներու ձեռքով աքսորեցին զէպի լեռներ ու ձորեր, դաշտեր ու անապատներ: Սաղայն աւելի վատը կայ: Այդ խումբերը հազիւ քաղաքէն դուրս ելած, զիմացնին կը գտնէին զինուած քիւրտեր ու թուրքեր, որոնք գազաններու պէս կը յարձակէին մեր անմեղ ու անպաշտպան մայրերուն, քոյրերուն, ծերերուն ու մանուկներուն վրայ եւ ոչխարներու նման կը մորթէին, կը ծեծէին ու կը մեռցնէին:

Անոնցմէ շատերը կը քալեցնէին օրերով, շարաթ-

ներով ու ամիսներով եւ անօթի ծարաւ կը հիւժէին ու ճամբաներու վրայ կ'իյնային :

Բիւրաւորներ հաւաքուեցան Տէր-Չօրի անապատներուն մէջ եւ սուրի ու կրակի զոհ գացին :

Սակայն մեր սիրելի նահատակները միշտ պահեցին իրենց հաւատքը, հայրենասիրութիւնը եւ պատիւը եւ ինկան հերոսներու նման : Մեր կոյսերը իրենց պատիւը փրկելու համար նետուեցան անդունդներու խորերը եւ գետերու յորձանքին մէջ :

Փառք մեր նահատակներուն :

Թուրքը կարծեց բնաջինջ ընել մեզ, սակայն մենք փրկուեցինք թոշուին պէս ահա յարութիւն առինք ու պատրաստ ենք մեր Հայրենիքը գրաւելու եւ թուրքերէն փոխ-վրէժ լուծելու :

Տղա՛ք, սիրեցէք զիրար ու երբ ազգային շահ մը տեսնէք՝ միացէք իրարու : Ձեր մէջ թող չըլլան կուսակցական բաժանումներ, դուք դեռ խակ պատանիներ էք, իրարու եղբայր էք. ուրեմն սիրեցէ՛ք զիրար :

Մինչ Տնօրէնը վերջին խօսքերը կ'ըսէր, Հրաչ, Բիւզանդին եւ Աշոտին թեւերուն զարկաւ ու տեսա՞ք, փսփսաց : Անոնք գլուխնին վար ու անխօս մնացին :

Ապա եղան արտասանութիւններ, երգեր եւ ուրիշ բանախօսութիւններ եւ հանդէսը փակուեցաւ : Տղաքը ցրուեցան :

8.

Յանկարծ դպրոցի դուռնէն ներս մտաւ գուարթ Արամիկ՝ վախէն դեփ-դեղին եղած... : Բոլոր տղաքը չորս կողմն առին,

— Ի՞նչ ունիս, Փրինթիոյ, հարցուցին անոր :

— Կատակի բան չէ տղաք, երբ փողոցէն կ'անցնէի, տեսայ որ թուրք տղաքը հաւաքուեր են ու քարեր ժողված մեզի կը սպասեն... :

— Գրիգորի հարուածին վրէժը պիտի լուծեն, ըսաւ Աշոտ, որ լսած էր առտուան դէպքին պատմութիւնը :

Խորհուրդի կանչեցին Հրաչը, Փոլիթիքոսը, Ոսկի Գրիգորը, Տորք-Անգեղը եւ մեծ տղաքը :

Հրաչ բնական ու ծնած նախագահն էր այս ժողովներուն :

— Խօսէ Փոլիթիքոս, ըսաւ Հրաչ Բիւզանդին. բոլոր հուրհուրներդ խելացի են նեղ վայրկեաններուն :

— Թող Աշոտ դաշնակցականը խօսի, հիմա պատերազմի խնդիր կայ, պատասխանեց վարպետ Բիւզանդ : Այն առեւ Հրաչ ըսաւ լրջօրէն .

— Թուրքերը մեզի դէմ բարկացած են, որովհետեւ նախ Նահատակաց յիշատակը կը տօնենք, եւ յետոյ՝ որովհետեւ Գրիգոր ծակեր է Ահմէտի ճակատը : Անցեալ տարուան պէս նորէն քարերու պատերազմ տեղի պիտի ունենայ. ուստի պատրաստուինք :

Ապա Աշոտին դառնալով շարունակեց .

— Աշոտ, դուն առաջին ճակատը կը բռնես ու յարձակող կ'ըլլաս, դուն Գէորգ Չաւուշի ազգականներէն ես : Իսկ ես ու Գրիգորը ետեւը դիրք կը գրաւենք ու կ'արգիլենք որ դուք պաշարուիք :

— Էէ՛՛. հապա Փոլիթիքոսը ի՞նչ պիտի ընէ. ձեռքերը ծալած վրանի՞ս պիտի խնդայ, առարկեց Աշոտ :

— Ձէ, անանկ բան չկայ. դուն ալ Բիւզանդ, բոլոր կոռուղ տղոց քար պիտի հասցնես պզտիկներու գլուխ անցած :

— Այսպէս գործադրած կ'ըլլանք մեր Տնօրէնին այսօրուան խօսքը, թէ թշնամիին դիմաց կուսակցական խտրութիւնը կը ցնդի:

— Իսկ ես մեր բանակին շատ մօտեցող աներեսներուն բաժինը կու տամ, ըսաւ Տորք-Անգեղ՝ խոշոր ստեպղին մը խածնելով:

Անբացատրելի էր Հայ տղոց ոգևորութիւնը: Համոզուած էին, թէ Հայրենիքը վտանգուած էր եւ իրենք պիտի ազատէին զայն փորձանքէ:

Բաժնուեցան խմբակներու եւ հազիւ վարժարանէն դուրս ելած՝ յարձակեցան քարերու վրայ: Լեցուցին տարատին ու բաճկոնին զրպանները եւ ծոցերնին: Երկուքական քար ալ իրենց ձեռքերուն մէջ առած՝ պատերազմի դաշտ իջան:

Աչտա իր ջուրին մէջ էր այսօր: Կատարեալ զօրավարի կը նմանէր. աքաղաղի պէս վիզը բարձր կը քալէր եւ մերթ ընդ մերթ հրամաններ կ'արձակէր:

Հազիւ շուկային մօտեցան, թուրք տղաքը քարերու տարափ մը տեղացուցին:

Հայերն ալ նոյն թափով պատասխանեցին:

Վայրկեան մը թուրքերը փորձեցին երկու կրակի մէջ առնել Աչտաի խուճրը, սակայն Հրաչ ու Գրիգոր իրենց զիրքերուն վրայ արթուն էին: Հասան կայծակի արագութեամբ ու տասնեակ մը գլուխներ արխնեցին: Ամէն անգամ որ գլուխ մը ծակէին. — Գնա՛, մեր նահատակներուն զոհ եղիր, կը պոռային:

Քանի մը թուրք տղաք կողմնակի փողոցներէն Հայ տղոց մէջ սպրդեցան: Տորք-Անգեղ ձեռքը զրպանը խոթեց, որ քար մը հանէ եւ անոնց գլուխին նետէ, բայց քարի տեղ ստեպղին ելաւ:

— Ոչ, դուք ասոր արժանի չէք, ասիկա ինծի համար է, ըսաւ ու խածաւ զայն ախորժակով. յետոյ բռնելով այդ տղոցմէ մէկը, օդին մէջ շարժեց քանի մը անգամ եւ քովի պարտէզը նետեց: Իսկ ուրիշի մը այնպիսի կից մը տուաւ, որ թիզ մը օդը բարձրացաւ եւ քանի մը քայլ հեռու ինկաւ:

Հայ տղաքը խնդացին կուշտ կուշտ, իսկ Սարգիս իր ստեպղինը վերջացնելու նայեցաւ:

Մինչ ասոնք տաք տաք կը կուռէին, Բիւզանդ բաճկոնը հանեց եւ գլուխին փաթթեց, որ չվիրաւորուի... Բայց քար հաւաքելու պարտականութիւնը ճշգրիտ կը կատարէր:

Թուրք տղաքը հակառակ որ երկար ու կատաղի պատրաստուած էին, չդիմացան Հայ տղոց յարձակումին եւ սկսան փախչիլ... Այն ատեն մեր Փոլիթիքոսը առիւծ կտրեցաւ եւ ամէնէն առաջ անցաւ... ձիւղ Աչտաին քով...:

— Հա, հի՛մա բոնեց քաջութիւնդ Փոլիթիքոս, ծաղրեց Աչտա. դուն միշտ ասանկ ես. վտանգի ատեն ձայնդ չ'ելլեր, խաղաղութեան ատեն առաջին գծի վերայ ես...:

— Ամէն մարդ իր դերն ունի կատարելիք, սիրելի Աչտա. կարելի չէ, որ ամէն մարդ, ամէն վայրկեան առաջին գծի վրայ գտնուի: Եթէ ես քեզի քար չհասցընէի, դուն կրնայի՞ր այսքան գլուխ արխնել, դիմադարձեց Բիւզանդ:

— Խօսելու մէջ ինձմէ քաջ ես Փոլիթիքոս, այդ կ'ընդունիմ, ըսաւ Աչտա ծիծաղելով:

Սակայն Հայ տղոց յառաջխաղացումը պահ մը կեցաւ... Տեսան, որ թուրքերու թաղէն մեծ մեծ մար-

դիկ կու դային: Ասոնց գլուխն էր Ահմէտի հայրը:

Հասան էր այդ նշանաւոր մարդուն անունը: Լե-
ցունկեկ մարմինով, յաղթանդամ թուրք մը, որուն ե-
րեսները կարմիր տակի պէս կը փայլէին օդի խմելէն:
Քիթը դուրս ցցուած էր ծորակի նման: Ունէր խառ-
նակ մօրուք մը, աղեղի նմանոյ պէսեր. այս ամէնը
ասրտափելի կերպարանք մը կու տային իրեն:

Հազած էր գեռ հին ձեւով շարվար մը. կանանչ
գօտի մը կը պատէր ամբողջ մէջքը եւ անոր մէջ խը-
րած ունէր սուր դանակ մը:

Փորը առջեւ ձգած, թեւերը անհող կախած, աս-
դին անդին ճօճելով կը քայլէր սպառնալից:

Միւս թուրքերն ալ սկիռանին սեղմած եւ յանցաւո-
րը պատժելու հովերով կը հետեւէին իրենց գլխաւո-
րին:

— Ո՞վ էր այն չունը, որ համարձակեցաւ տղուս
ճակատին զարնել, պոռայ հետուէն սոսկալի Հասան:

— Ներողութիւն պարոն, ըսաւ քաջ Հրաչ, ձեր
տղան չուներու հետ գործ չունէր, այլ պատուաւոր
Հայերու հետ: Խնդրեմ, մի նախատէք մեր սիրելի ըն-
կերը...:

Հասան որքան ալ բարկացած էր, սակայն գիմացը
տեսնելով բարձրահասակ ու վեհ Հայ պատանին եւ լը-
սելով անոր անվախ ու տրամաբանեալ խօսակցութիւ-
նը, ինքզինքն ամփոփեց եւ այսպէս խօսեցաւ.

— Ո՞ր տղան էր իմ գաւկիս՝ Ահմէտի ճակատը
պատուողը:

— Փոքրիկ տղայ մըն էր, հազիւ 15 տարեկան.
բայց նախ ձեր զաւակն էր, որ բռունցք իջեցուց անոր
ու նախատեց ազգութիւնը:

— Կ'ուզեմ տեսնել այդ տղան ու փառաւոր դաս
մը տալ, որովհետեւ ինձմէ ուժովը դեռ չէ ծնած եւ
զիս ծեծողը պիտի չծնի:

Մինչ այս խօսակցութիւնները տեղի կ'ունենային,
թուրք լակոտները կրկին հաւաքուեր եւ զրպանին քա-
րեր լեցուցած՝ Հասանենց մօտեցեր էին: Բայց Աշոտի
աչքէն չէին վրիպած: Ինքն ալ իր կարգին քարերով
ղինած էր Հայ տղաքը եւ անվախ կը սպասէր պատա-
հելիքին: Փոլիթիքոսն ալ իր պղտիկները կարգի կը
պահէր, մարդը խոհեմ էր:

— Եթէ ձեզ ծեծողը չէ ծնած, պատասխանեց Հը-
րաչ, բայց զիտցէք, որ մենք ձեր կարծած Հայերը
չենք. մեր ընկերով դաս տալէ առաջ, պատրաստ եղէք
դուք եւս դասեր առնելու:

Հասանի արիւնը գլխուն զարկաւ ու քայլ մը ետեւ
երթալով գոչեց որոտաղին.

— Տղաք, յարձակում Հայերու վրայ...:

— Հայեր, քաջութիւն, պոռայ Հրաչ, Աշոտի աչ-
քերուն նայելով:

Երկու կողմէն քարերու կարկուտ մըն էր սկսաւ:

Հասան քաշեց գօտիէն դանակը եւ սկսաւ հալածել
Հրաչը, որ եղնիկի թեթեւ ոտքերով տուներու ետեւ
անցաւ: Եւ մինչ Հասան կատղած գայլի պէս զանի կը
հալածէր, Ոսկի Գրիգոր պարսատիկին մէջ սուր քար
մը զետեղեց ու քանի մը անգամ զայն օդին մէջ դար-
ձընելէ վերջ՝ թողուց մէկ ծայրը:

Քարը եկաւ ու ծակեց Հասանի աջ աչքին վրան...
Տակառի պէս բաւական շարժելէ վերջ զետին փոռու-
լու վրայ էր, երբ Փոլիթիքոս անոր մօտեցաւ եւ տա-
կին կից մը զարնելով գործը վերջացուց...: Աշոտ քը-

Ոսկի Գրիգոր պարսատիկին մէջ սուր քար մը
վետեղեց եւ...

Թին տակէն ծիծաղեցաւ, Փլլիթիքոսի այս ծամուած
պատառը կլլելուն վրայ... :

Թուրք խուժանը կատուն տեսնող մուկերու պէս
ցրուեցաւ :

Տեղւոյն ոստիկանները վրայ հասան ու բռնեցին
տարին Հասանը : Յաջորդ օրը փոքրիկ հարցաքննու-
թիւն մը տեղի ունեցաւ : Հայ տղաքը պատմեցին եղա-
ծը : Սուրիացի արդար դատաւորը երեք ամսուան բան-
տարկութեամբ պատժեց Հասանը, քանի որ դանակ քա-
շած էր պատանիներուն վրայ :

9.

Ամբողջ Ք. գիւղը իմացաւ պատերազմին ելքը :
Նոյն գիշերը գիւղին բոլոր Հայերը հանեցին իրենց մա-
ռաններէն ամէնէն հին եւ անոյշ գինիները ու խմեցին
իրենց քաջ աղոց կենացը : Ամէնուն բերանն էր վսեմ
Հրաչին, չարքաշ Աշոտին, առիւծասիրտ Ոսկի Գրիգո-
րին եւ վարպետ Փլլիթիքոսի ու Տորք-Անգեղի անուն-
ները :

Յաջորդ օրը ազգային վարժարանի մէջ ամէնքը կը
խօսէին նախորդ օրուան կռիւի մասին : Ամէն ոք կը
ջանար իր քաջութիւնը մեծ ցուցնել : Փլլիթիքոս կը
պնդէր, թէ ինքն էր Հասանը գետին տապալողը... :

Տորք-Անգեղ ինքզինք գովելու կարիք չէր գգար .
խոշոր ստեպղին մը կրծելով, ամէնուն վրայ կը խն-
դար :

Տնօրէնը լսած էր ամէն բան : Հաւաքեց դարձեալ
բոլոր վարժապետական կազմը եւ տղաքը : Եւ ամէ-

նուն առջեւ գովեց նախորդ օրուան կռիւին հերոսները .
Իսկ Ոսկի Գրիգորը մէջտեղ կանչելով ըսաւ .

— Ամբողջ տղոց եւ ուսուցիչներու կողմէ կը համ-
բուրեմ քու Հայու ճակատդ , քաջ տղայ : Այսպէս հը-
պարտ մեծցիր եւ օր մը մեր Հայրենի սրբութիւնները
ազատէ թուրք յափշտակիչի ձեռքէն :

Ամէնքը ծափահարեցին ու շատեր լացին ուրախու-
թենէն , Տնօրէնի այս գործին վրայ : Մանաւանդ Հրա-
նոյշ , Աշոտի քոյրը , շատ ուրախացաւ Ոսկի Գրիգորի
տրուած այս պատիւին , որովհետեւ կը սիրէր զանի . . . :

10.

Թուրքերու թաղին մէջ լռութիւն եւ ամօթ կը տի-
րէր : Անոնք փոքրամասնութիւն կը կազմէին եւ կը
վախնային Սուրիացի կառավարութենէն , բայց եւ այն-
պէս կ'ուզէին անպայման լուծել Հասանի եւ անոր զաւ-
կին վրէժը :

Ի՞նչպէս ընել :

Հաւաքուեցան Հօճային տունը իրենց բոլոր ջո-
ջերն ու աղաները . Մուսթաֆա , Օսման , Հիւսէին եւն . . . :

— Գիտե՞ք ով է եղեր Հասանի գլուխը պատողը ,
ըսաւ Մուսթաֆա :

— Հա , կ'ըսեն թէ 15 տարեկան լաճ մըն է եղեր .
մաշալլա , առ ի՛նչ քաջութիւն . . . :

— Այո՛ , Ոսկի Գրիգոր անունով թիզ մը տղայ ,
մեր գիւղին հերոսը գետին պառկեցուց ու մեր պատի-
ւը ոտքին տակ առաւ . . . :

— Եթէ այս անարգանքին վրէժը չլուծենք , մէջ

մտաւ Օսման , Հայերու ըսածին պէս աշխարհի ամենա-
յետին ժողովուրդը կ'ըլլանք . . .

— Հոս թուրքիա չէ , բարեկամ , պատասխանեց
Հիւսէին , հոս Հայերը մեզմէ աւելի սիրուած են կա-
ռավարութենէն ու մեզմէ զօրաւոր են :

— Գիտեմ թէ թուրքիա չէ , բայց սահմանագլու-
խին վրայ ենք . . .

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես . . .

— Ըսել կ'ուզեմ , թէ մեր Հայրենիքը մօտ է . . . կըր-
նանք վրէժնիս լուծել ու Գրիգորի մայրը լացնել եւ . . .

— Երգում ըրէ , Օսման , թէ պիտի փրկես մեր ազ-
գին պատիւը . դուն ալ , Հիւսէին , միացիր իրեն քո-
բոլոր ընկերներովդ , ըսաւ Հօճան :

Օսման եւ Հիւսէին հանեցին իրենց խանջարները
եւ Հօճայի ներկայացուցած Ղուրանին վրայ դնելով՝
երգում ըրին . . .

Ճիշդ այդ վայրկեանին սենեակին դուռը զարնուե-
ցաւ . . . ու ներս մտաւ գիւղի նամակարբեր՝ Ապտոյ :

Ամէնքը զարհուրեցան պահ մը , ոտիկաններէ
կասկածելով . . . սակայն Ապտոյ իրենցմէ աւելի վախ-
ցած էր փայլուն դանակները եւ այդ խորհրդաւոր մար-
դիկը տեսնելով : Իսկ դուրսէն լսած էր միայն Գրիգոր
անունը . . . :

Չարաժողովի մասնակցողները երկար շունչ մը քա-
չեցին ու նամակներն առնելով Ապտոն ճամբեցին :

ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ ՏՕՆԸ

«Համբարձում եկաւ ծաղկուեցաւ արւամ
Ձուգել եմ համդեր նաշխուն գորգերով,
Փունց փունց աղջիկներ սարերը ելամ
Վիճակ հանելու աշխոյժ երգերով...»:

Այսպէս երգելով մանչ ու աղջիկ կը քալէին Ք. գիւղի բլուրներուն ու դաշտերուն մէջերէն:

Գարունը արդէն փոքր էր իր գոյնզգոյն ծաղկեայ գորգերը եւ կը հրաւիրէր մարդիկը բնութեան հետ միանալու: Օգին մէջ ծիծեռնակները կը թռչէին աւետաբեր սուրհանդակներու պէս եւ կուկուրին միակերպ կանչը խաղաղութիւն կը ներշնչէր սիրտերուն:

Համբարձում էր: Ք. գիւղի Հայ բնակչութիւնը մեծով, պատիկով կը հետեւէր կարաւանի առջեւէն երգող ու քալող պատանիներուն եւ աղջիկներուն:

Կ'երթային գիւղէն դուրս բլուրի մը կողքին տաբածուող բացուտը, ուր հինաւուրց կաղնի մը իր լայն թեւերը բացած, իրեն կը հրաւիրէր անցորդները: Մաքուր ու զուլալ աղբիւր մը աւելի հեշտալի եւ հրապուրիչ կը դարձնէր այդ հովանուտը:

Ոմանք գրաստներու վրայ, ուրիշներ քալելով կը խօսէին առօրեայ հարցերու եւ անցած դէպքերու մասին:

Մանուկները այս ու այն կողմ կը վազէին եւ անհանդարտ այծերու պէս մէկ ճամբան քանի մը անգամ կ'ընէին:

Հրանոյշ՝ Աշոտի քոյրը, Մարիամ՝ Հրաչի քոյրը եւ Աստղիկ ու Շողիկ օրիորդիկները, որոնք Փոլիթիքոսի հարազատներն էին, ձեռք ձեռքի տուած առջեւէն կ'երթային ու կ'երգէին զիւ ու արծաթ ձայնով:

Անոնց կը հետեւէին Հրաչ, Աշոտ, Արամիկ ու Ոսկի Գրիգոր անբաժան ընկերները: Անոնք թեւերնին իրարու ուսին անցուցած, մտերիմ խօսակցութեան մէջ էին:

Տորք-Անգեղ հոն չէր, անիկա ստեպղին հաւաքելու գացած էր...:

Բիւզանդ երբեք ինքզինքը յոգնեցնելու վտանգին առջեւ չէր դնէր. գացեր փառաւոր մը բազմեր էր ճերմակ իշու մը վրայ ու կը խնդար իրեն յատուկ քօծի-ծաղով. բերանն ալ միշտ ծամօն մը կար:

— Ինչ անոյշ ձայն ունի Հրանոյշը, ըսաւ անմեղ Գրիգոր իր ընկերներուն:

— Ու եկուր տես որ բնաւ ինքնիրեն հաւնելու հովեր չունի, շարունակեց Հրաչ:

— Հագուելու մէջ ալ ճաշակաւոր ու պարկեշտ է, ես շատ կը սիրեմ Հրանոյշը, աւելցուց Գրիգոր բոլորովին միամիտ:

Աշոտ իր քրոջ գովեստները լսելով անհունօրէն կ'ուրախանար, բայց իբր թէ անտարբեր ըլլար այդ մասին, ուզեց խօսքը փոխել:

— Ես ալ շատ կը հաւնիմ Փոլիթիքոսի Աստղիկ քրոջ բարտի հասակին, դեղին մազերուն ու մանաւանդ ազնիւ վարմունքին. կատարեալ Երեւանցի աղջիկի կը նմանի: Միակ յանցանքը քիչ մը լեզուանի ըլլալն է...:

— Եթէ այդքան կը հաւնիս, քանի մը տարիէն քեզի նշանենք, կատակեց Արամիկ...:

Աշոտ մինչեւ ականջները կարմրեցաւ. ու խօսքը
փոխեց:

— Իսկ դուն, Հրաչ, մէկուն չե՞ս հաւնիր. Փոլի-
թիքոսի միւս քոյրն ալ հեղ եւ ազնուական է. ան ալ
քեզի առնենք, ըսաւ մեծ մարդու լրջութեամբ:

— Ես դեռ ապագայիս մասին վերջին խօսքս չեմ
ըսած, պատասխանեց Հրաչ: Կը փափաքիմ կա՛մ ազ-
գային գործիչ ըլլալ եւ կամ վարդապետ...:

Ընկերները իրարու նայեցան հարցական եւ կ'ու-
զէին խնդալ այս խօսքին վրայ, բայց դիմացնին Հրա-
չը կար, իրենց պաշտելի Հրաչը, որուն բերնէն աւե-
լորդ բառ չէր ելլեր:

Հրանոյշի խումբը մերթ ընդ մերթ չարածծի ակ-
նարկներ կը նետէր իրենց հետեւող պատանիներուն եւ
իրենք ալ իրարու մէջ մտերմիկ խօսքեր կը փոխանա-
կէին ու կ'երգէին.—

Փունջ փունջ աղջիկներ սարերը ելան
Վիճակ հանելու աշխոյժ երգերով...:

Վերջապէս հասան որոշուած գեղեցիկ բացուտը եւ
փութով տեղաւորուեցան:

Տղաքը երջանկութեան մէջ էին այսօր. կրնային
վազել, ճիւղեր կտրել ու չոր փայտ հաւաքել. արդէն
այդ էր իրենց բնական պաշտօնը:

Տղամարդիկ օճախներ շինեցին խորովածի եւ այլ
կերակուրներու համար: Իսկ մայրերն ու աղջիկները
կը գրադէին խորովածի շիշերով ու միսով:

Քիչ վերջ խորոյկները վառեցան, կարմիր կրակը
փայլեցաւ ու խորովածի հոտը բռնեց լեռ ու դաշտ:

Ընտանիքները խումբ խումբ բազմեցան, շրջանակ
կազմեցին. ու ծայր տուաւ կերութեամբ:

Բայց Համբարձում էր: Ուտել խմելը արժէք չու-
նէին այսօր: Համբարձման համը Վիճակի մէջ էր:

— Է՛յ, աղջիկներ, առաջ եկէք ու վիճակ հանելու
սկսինք, ըսաւ Վահան վարդապետը: Եօթը աղջիկներ
գեղեցիկ հագուած, որոնցմէ մին հարսի պէս զարդա-
րուն, մէջտեղ եկան կուժը ձեռքերնին:

Շաքէն էր հարսանեկան զգեստներով զարդարուած
աղջիկը:

— Խօսէ, Շաքէ աղջիկ, ըսաւ Վահան վարդապետը:

Ու Շաքէ ձեռքն առաւ կուժը, որուն մէջ նախորդ
օրը եօթն աղբիւրէ ջուր էին լեցուցեր եւ որուն մէջ
գիւղին կիները ծածուկէն նշաններ ձգած էին, մատա-
նի, օղ կամ ապարանջան: Եւ այսպէս խօսեցաւ ներ-
շնչուած Շաքէն.

— Ոսկի օրեր ու ծաղկաւէտ դարուններ կը բաց-
ուին քու ամէն քայլիդ: Զաւակներով մխիթարուիս ու
երգը չպակսի տունիդ մէջէն...:

Շաքէ քաշեց վիճակը ու ելաւ Տիկին Գոհարի մա-
տանին:

— Քու օրերուդ մէջ ամպ ու փոշի կը տեսնեմ,
չարունակեց Շաքէ. տունդ շէն, էրիկդ շէն, բայց թըշ-
նամի ունիս...:

Շաքէ քաշեց վիճակը ու ելաւ Տիկին Սիրվարդի:
Դրացի կիները մխիթարեցին զինք, թէ սուտ բան
է, քոյրիկ, ի՞նչ կը հաւատաս:

— Ա՛խ, քաշուեցէք, հեռացէք. մութ հորիզոն կը

տեսնեմ. գայլ մը կեցած է ճամբին. գառնուկ փախցը-
նել կ'ուզէ... բայց վերջը արշալոյսի պէս փայլուն է:

Շաքէ վախով հանեց վիճակը ու ելաւ Հրանոյշի...
Ամէնքը ծիծաղեցան. Հրանոյշ դեռ շատ մանկա-
մարդ էր, այդքան սեւ բախտի համար: Սակայն Գրի-
գոր սաստիկ տխրեցաւ. կոկորդը սեղմուեցաւ, թուքը
հագիւ կը կլէր... Ո՞վ էր այդ գայլը... Ի՞նչ էր փայ-
լուն արշալոյսը...:

Արեւուն հետ բոլոր Հայերը տուն մտան:

Բ. Մ Ա Ս

ԹՈՒՐԳԵՐՈՒ ՑԱՆՑԻՆ ՄԷՋ

12.

Շատ կը փափաքիմ որ ըլլաս
Գեղեցիկ՝ ծագիկիմ պէս
Զուարթ՝ թռչունիմ պէս
Անմեզ՝ գառնուկիմ պէս:

Մութ գիշեր էր: Գարնանային զով գեփիւռը անց-
նելով անտառներու մէջէն, կարծես լեզու կու տար ծա-
ռերուն ու թուփերուն:

Եւ այդ ծառերու տակէն կը քալէր հագիւ 18 տա-
րեկան պատանի մը:

Անոր մէկ ձեռքին մէջ ազօտ կանթեզ մը կար, իսկ
միւսով բռնած էր հաստ բիր մը: Լապտերի նուազ լոյ-
սով կը տեսնուէր, որ ան հագած էր ոչխարի մորթէ
վերարկու մը, որ սակայն բաց կը ձգէր անոր ծունկերն
ու ոտքերը:

Պարզ տրեխ մը կը պահէր անոր ներբանները փու-
շերէն ու քարերէն:

Վրլսուն հաստ գդակ մը ունէր:

Կը քալէր զգուշութեամբ ու բան մը փնտռելով:
Հեռուէն կը լսուէր գիւղին ու բոլոր շրջանի տի-
րոջ՝ Սուլէյման աղայի կոչնակներուն ձայնը: Մերթ
գուսանական ձայները կը տիրէին, ու մերթ դափին ու
թմբուկին թնդիւնը կը տարածուէր անտառին մէջ:

Սուլէյման աղայի դղեակը շինուած էր բլուրի մը
գագաթին եւ իր հպատակներու տուները կարգով կը
տարածուէին բլուրի վարի կողերուն: Որպէս արծիւ
մը ան կը սաւառնէր գիւղացիներու խեղճուկ կաուր-
ներուն վերեւ:

Պատանին կը քալէր ու կը քալէր եւ բան մը կը
փնտռէր...:

Ո՞վ էր այդ պատանին. ոչ ոք գիտէր բացի Սու-
լէյման աղայէն եւ իր մտերիմներէն: Ամէնքը գիտէին,
որ դուրսէն եկած օտարական մըն էր...:

Սուլէյման զինք կարգած էր հովիւ իր հօտերուն.
եւ այդ պատանին խղճմտանքով կը կատարէր պաշ-
տօնը:

Անիկա չեկած, աղայի ոչխարները կը պահսէին
տասնով, քսանով. իսկ երբ ան եկաւ՝ ոչխարները ա-
ճեցան ու բազմացան: Որովհետեւ առաջուան հովիւնե-
րը գող էին եւ աւազակ, ու շահարաժինով կը գողցը-
նէին անասունները:

Անիկա պարտաճանաչ էր ու գիշերները կը հսկէր
իր հօտին վրայ:

Ահա այդ պաշտօնը կ'ընէր նաեւ այս գիշեր. ոչ-
խար մը կը պահսէր հօտէն. դայն կը փնտռէր:

Այսպէս քալելով անդգալիօրէն հեռացաւ իր սահ-

մաններէն ու մոլորեցաւ մութ անտառին մէջ, որ բըռ-
նած էր շրջակայ բլուրներու բոլոր կողերը...:

Յանկարծ ականջին դպաւ անոյշ մեղեդի մը, որ
գիշերային լուսթեան մէջ կ'երկարէր արեւու սփոփա-
րար ճառագայթին նման:

Այդ անոյշ մեղեդին երկնային ձայնի մը փոխուե-
ցաւ երբ զգաց, թէ ծանօթ եղանակ ու բառեր ունէր:

— Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա...

Ամենասուրբ Երրորդութիւն
Տուր աշխարհիս խաղաղութիւն,
Եկեղեցւոյ պայծառութիւն
Ազգիս Հայոց ազատութիւն...:

Ո՞վ էր այս հայ քրիստոնեան թրքական անտառ-
ներուն մէջ... Ի՞նչ գործ ունէր գիշերուան այդ պա-
հուն, երբ ամէնէն քաջ սրտերն անգամ բնական դող
մը ունին մութին մէջ:

Անծանօթ հովիւը փութաց ծածկելու արդէն նը-
ւաղկոտ իր լապտերը եւ ուղղուեցաւ դէպի ձայնին աղ-
բիւրը...:

— Եւ հիւանդաց առողջութիւն
Ննջեցելոց արձայութիւն.
Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա
Յիսուս փրկիչ մեզ ողորմեա:

Բաւական դժուար ճամբայ կտրելէ վերջ, հասաւ
խիտ ծառերով ու մացառներով շրջապատուած քարայր

մը, ուր լապտեր մը կը պլլվար... լապտերին վերել
կար Խնդրահատար Աստուածամօր մէկ նկարը:

Այդ նկարին առջեւ ծունկի եկած էր պատանի մը,
որ կ'երգէր այնքան յուզիչ ձայնով:

Ինքն ալ ծունկի եկաւ բնագրաբար եւ աղօթեց ջեր-
մեռանդ ու սրտագին:

Յետոյ երբ լռութիւն տիրեց,

— Ո՞վ ես, սիրելի եղբայր, հարցուց մեղմօրէն:

Անծանօթը շարունակեց իր սրտառուչ աղօթքը.
չլսեց պատանիին ձայնը:

— Հայ քրիստոնեայ, ես ալ քեզի պէս քրիստոնե-
այ եմ, մի վախնար ինձմէ, աղաչեց հովիւր:

Անծանօթը պահ մը դողաց, սարսուռ մը անցաւ
մարմինէն... բայց երբ իր մայրենի լեզուն ու քրիս-
տոնեայ բառը լսեց, ձեռքով սրբեց իր արցունքները,
դարձաւ դէպի հովիւր ու ոտքի ելլելով մօտեցաւ:

Հովիւր ձեռքը երկարեց. նոյնն ըրաւ եւ միւսը եւ
իրարու փաթթուեցան, ողջագուրուեցան:

Երբ յուզումնին հանդարտեցաւ,

— Դուն ո՞վ ես, եղբայր, հարցուց հովիւր. Ի՞նչ
գործ ունիս այստեղ:

— Ես տիկին Անահիտի տղան եմ. հայրս գոհ գը-
նաց փամփուշտի մը, իսկ մայրս ազատած է շնորհիւ
մեր Ազալի բարի տիկնոջ աղաչանքներուն:

— Ինչո՞ւ հոս կու գաս աղօթելու...

— Թուրքերը եթէ այս նկարը գտնեն եւ իմ աղօ-
թելս տեսնեն, զիս ալ, մայրս ալ կը մեռցնեն:

— Ուրկէ՞ գտար այս պատկերը:

— Մայրս կ'ըսէ, թէ մեր եկեղեցւոյ պատկերնե-
րէն էր, որու զիմաց կ'աղօթէին մեր նախնիքը: Մենք

Անեցիներ ենք: Ես ամէն գիշեր կու գամ հոս եւ կը
խնդրեմ սուրբ Աստուածամօրմէն, որ մեզ ազատէ
թուրքերու ձեռքէն ու տանի քրիստոնեայ աշխարհ մը:

— Բայց ներողութիւն, օտարական հայրենակից,
ըսէ խնդրեմ, իսկ դուն ո՞վ ես:

— Ես ալ քեզի պէս Հայ քրիստոնեայ մըն եմ...
Կ'ապրէի ազատ ու երջանիկ. բայց հիմա քեզի պէս Ա-
ղա մը ունիմ, որուն հովիւն եմ:

— Ինչո՞ւ այսպէս յուզուած կը խօսիս. ինչո՞ւ չես
պատմեր ինձի քու անցեալը:

— Այսօր արդէն ուշ է, ուրիշ անգամ կը տեսնը-
ւինք ու կը պատմենք իրարու մեր կեանքը: Առայժմ
ցտեսութիւն. վաղը այս ժամուն քեզի հետ եմ...:

13.

Յաջորդ գիշեր երկու պատանիները դարձեալ համ-
բուրեցին զիրար, յետոյ միասին աղօթեցին Աստուա-
ծամօր նկարին առջեւ ու գոհ սրտով սկսան խօսիլ:

— Ի՞նչ է քու անունդ, բարեկամ, հարցուց 18 տա-
րեկան հովիւր:

— Իմ անունս Արշակ է, բայց թուրքերը զիս կը
կոչեն Օմար. երբ տասը տարեկան էի մայրս զիս մը-
կըրտեց եւ անունս Արշակ դրաւ. վախճանած հօրս ա-
նունն է եղեր:

— Ի՞նչպէս կորսնցուցիր հայրդ:

— Հայրս քաջ Անեցի մը, ու բոլոր աշխրէթներու
սարսափն էր: Սակայն չափազանց կը նեղուէր թուր-
քերու բռնութենէն: Օր մը թուրքերու հետ կռիւի մը
ժամանակ, համբուրեց զիս եւ ըսաւ.

— Տղաս, ես քրիստոնեայ աշխարհ կ'երթամ եւ օր մը կու գամ ձեզ ազատելու: Այս ըսաւ, ու երբ թուրքերը պիտի հալածէր՝ փամփուռտ մը սիրտը հարուածեց ու մեռաւ...:

Վերջին խօսքերը ըսած ատեն Արշակի ձայնը նըլազեցաւ ու լացաւ:

— Մի լար, սիրելի եղբայր, ես քեզմէ աւելի դժբախտ եմ: Դուն գոնէ մայր մը ունիս, որ աչքերուդ կը նայի, որ երեսներդ կը համբուրէ ու պահպան հրեշտակի մը պէս վրադ հովանի է:

Ես երջանիկ մանուկ մըն էի. ունէի մայրիկ, հայրիկ, անուշիկ ընկերներ: Ընկերներս զիս կը կոչէին Ոսկի Գրիգոր եւ առանց ինծի ուրախութիւն ու կռիւ չէին ըներ: Կը սիրէի ընկերներէս մէկուն քոյրը, որ Հրանոյշ կը կոչուէր: Օր մը աղբիւրէն ջուր բերելու գացինք եւ հոն անոյշ անոյշ կը խօսէինք: Ան յայտնեց ինծի, թէ զիս կը սիրէր. ես ալ փոխադարձ ըսի իրեն, թէ զինք կը սիրէի... տեսնէիր, հայրենակից, որքան բարի եւ ազնիւ աղջիկ մըն էր, աշխարհի ոչ մէկ թագուհիին հետ կը փոխէիր...: Յանկարծ ձիու ոտնաձայներ լսուեցան... Հրանոյշին ըսի, որ աճապարէ կուժն առնել ու տուն վերադառնալ. մեր սէրը պէտք էր գաղտնի մնար...: Ան փախաւ այծեամի պէս, իսկ ես մնացի միմակ: Դեռ անփորձ ու անփախ մանուկ էի, չէի կասկածեր վտանգէ ու թշնամիէ:

Զիւուորներ հասան, զիս պաշարեցին եւ իրբեւ թէ աղբիւրէն ջուր պիտի առնէին, անոնցմէ մին, որ աչքերը գոցած էր դիմակով, բռնեց գլուխս, ու բերանս բամպակ թիմեց: Հասան ուրիշներ ալ ու զիս ձիու մը վրայ դնելով կապեցին ու փախցուցին:

Շարաթ մը հիւանդ պառկելէ վերջ ինքզինքս գըտայ Սուլէյման աղայի սենեակներէն մէկուն մէջ:

Աղան առաջ ինծի հետ կը վարուէր թշնամիի պէս: Տասն անգամէ աւելի փորձեցի փախչել հեռու երկիր, բայց ճամբաներուն անձանթ ըլլալու համար բռնուեցայ ու չարաչար ծեծուեցայ: Անկէ ետք համակերպեցայ վիճակիս ու հաւատարմութեամբ ծառայեցի աղային:

Սուլէյման կամաց կամաց սիրեց զիս: Երեք տարի է հոս եմ եւ այսօր կը վայելեմ աղայիս բոլոր վըտատահութիւնը: Սակայն իմ սիրտս հայրենի տունս է, ուր հայր ու մայր ինծի կը սպասեն, ուր սիրական ընկերներ իմ սէրս կը վայելէին եւ ուր Հրանոյշ իմ երազովս կ'ապրի:

Երկուքն ալ լացին տրտմագին: Դարձեալ աղօթեցին ինդրակատար Աստուածամօր նկարին առջեւ ու բաժնուեցան իրարմէ:

14.

Երբ Հասանի բարեկամները՝ Օսման եւ Հիւսէին վատորէն բռնեցին Ոսկի Գրիգորը, փախցուցին զայն Հաճի բէկի երկիրը: Այս բէկը Սուլէյման աղայի դրացի իշխանն էր: Հոն Հայեր չկային, որ կարենային վրէժ լուծել եւ կամ վնաս հասցնել: Սակայն Հաճի բէկ եւս աւելի ապահով ըլլալու եւ այլ ստիպողական պատճառներու համար, մեր Ոսկի Գրիգորը իրբեւ նըլէր զրկեց Սուլէյման աղային:

Սուլէյմանի ծառաներուն մէջ կար տգեղ գէմքով, չիլ աչքերով մարդ մը, որ սատանայի պէս խորամանկ

էր եւ հակառակ որ Հաճի բէկի սիրելին էր, կը յաջողէր ինքզինք հաւատարիմ ծառայ ներկայացնել Սուլէյմանի առջեւ: Այս շար մարդուն անունը Համիտ էր:

Հաճի բէկ երբ Ոսկի Գրիգորը Սուլէյմանին ղըրկեց, իմացուց Համիտի, թէ Հայ քրիստոնեայ է, հարկ է չունի պէս վարուիլ հետը:

Որքան Գրիգոր ինկաւ այդ գազանին ձեռքը, որովհետեւ առանց Համիտի խորհուրդին՝ Սուլէյման որոշում չէր առներ, եւ ամէն նոր մտնող ծառայ անոր ձեռքէն կ'անցնէր: Համիտի ընդունելութեան առաջին խօսքը՝ անգութ ծեծ մը եղաւ: Ապա բանտեց զայն մութ սենեակի մը մէջ, ուր Գրիգոր կէս մեռած, կէս ողջ կեանք մը անցուց: Համիտ, օրը մէկ անգամ կու գար տեսնելու բարի Գրիգորը: Տղան այդ տաղնապալից ատենանգումէն բոլորովին կորսնցուց զօրն եւ ախորժակ: Իսկ Համիտ իրեն կը բերէր չոր հաց ու սոխ:

Մեր Ոսկի Գրիգորը միայն աղօթք մը ունէր բերնին մէջ, թէ՛

— Աստուած իմ, Դուն հասիր օգնութեան: Սուրբ Աստուածամայր, մի մոռնար զիս...

— Ծիչդ հինգ օր անցեր էր իր հոն գալէն, եւ մինչ գիշեր մը բարձր ջերմով կը տառապէր, յանկարծ սենեակին դուռը բացուեցաւ եւ ձեռքը լապտերով անձ մը ներս մտաւ:

Գրիգոր բնագդարար սարսափեցաւ ու գլուխը պատին դարձուց. չէր ուզեր Համիտի ճիւղաղային դէմքը տեսնել:

Ո՛րքան մեծ եղաւ զարմանքը երբ զգաց, որ փափուկ եւ նուրբ ձեռք մը իր գլուխը կը շոյէր ու մեղմ ու բարակ ձայնով կ'ըսէր.

— Ելիւր, Գրիգոր, քեզի տաք ապուր եմ բերեր:

— Ո՞վ ես դուն, Աստուծոյ հրեշտակն ես... հարցուց Գրիգորը:

— Ոչ, ես Աղային աղջիկն եմ, անունս Սաթիա է: Ես ամէն գիշեր քովդ պիտի գամ. ըսէ՛, սիրտդ ի՞նչ կ'ուզէ:

— Միայն տաք ապուր մը եւ քիչ մը սիրտ կը բաւէ ինձի, սիրելի աղջիկ:

— Վաղը այս ժամուն հոս եմ, Գրիգոր: Մարդու մի ըսեր:

Այս ըսաւ եւ իր ճոխ ու երկայն մազերը դէպի ետեւ թօթուեց:

Այդ մութին մէջ, լապտերի լոյսին տակ 13-14 տարեկան Սաթիան ճշմարիտ հուրիի մը կը նմանէր: Թէեւ թուրքի աղջիկ էր, սակայն բնական գութ ու գորով մը ունէր խեղճին ու բարիին հանդէպ:

Սաթիա Գրիգորը տեսած էր անոր հասած օրը: Անոր գեղին մազերը, կապույտ ու անմեղ աչքերը եւ գեղեցիկ գլուխը համակրութեան եւ գորովի զգացում մը արթնցուցած էին Սաթիայի սիրտին մէջ: Հինգ օր ամբողջ ուզած էր մօտենալ Գրիգորին, բայց չէր կրցած, որովհետեւ Համիտ, միշտ գէշ կը խօսէր այդ տղու մասին Սուլէյմանի առջեւ: Եւ աղջիկը կը վախճար նպաստաւոր արտայայտուիլ Գրիգորի մասին:

— Ծնորհակալ եմ, Սաթիա, Աստուած սրտիդ համաձայն թող տայ քեզի, ըսաւ Գրիգոր հիացած նայելով Սաթիայի բարի աչքերուն մէջ:

Սաթիա կրկին շոյեց Գրիգորի գլուխը ու դուրս ելաւ, մութին մէջ ձգելով Ոսկի Գրիգորը:

Հնորհակալ եւ, Սաթիա,
Աստուած սրտիդ համաձայն տայ քեզի:

Օրեր վերջ Գրիգոր արձակուեցաւ բանտէն եւ Սուլէյման գինք կարգեց հովիւ իր հօտին:

Սուլէյմանի հովիւներուն մէջ ամէնէն պզտիկն էր Գրիգոր: Առաջին օրերուն ամէնքը ծուռ աչքով կը նայէին իրեն. «կեազուր է», կ'ըսէին:

Գրիգոր ուզեց փախչել: Բայց չար Համիտ միշտ կը հսկէր վրան եւ ամէն բռնելուն մահու չափ կը ծածէր զայն: Որով Ոսկի Գրիգոր համակերպեցաւ իր բախտին եւ ամէն փոյթ ըրաւ հաճելի ըլլալու թէ՛ Համիտին եւ թէ՛ մանաւանդ Սուլէյման տղային:

Սաթիայի եւ անոր մօր՝ Նուրիմանի ներկայութիւնը սփոփարար դեր մը ունէին իր սրտին վրայ:

15.

Լերան մը կողին, ծառերով շրջապատուած բացուտին մէկ ծայրը նստած, ծեր աշուղ մը սրինգ կը նուագէր:

Արեւը սկսած էր խոնարհիլ դէպի հորիզոն ու ծառերուն շուքերը տակաւ կ'երկննային:

Շրջակայ հովիւները իրենց սովորութեան համաձայն կը խմբուէին այդ վայրը ու կը խօսէին ներկայէն ու անցեալէն:

Բնութեան այդ գաւազները, դեռ կը պահէին իրենց սրտին մէջ բարութեան նշոյլ մը եւ գիտէին խղճաւ խեղճին ու աղքատին վրայ: Գիտէին յարգել ծերն ու իմաստունը:

Եւ աշուղը կը նուագէր տխուր ու մելամաղձոտ կտորներ: Ոչխարներն ու արջառներն անգամ, հմայուած անոր մեղեդիէն՝ հանդարտօրէն կ'արածէին:

Երբ ծերը լմնցուց վերջին երգը, զինք շրջապատող հովիւներէն մին ըսաւ.

— Այս ինչ աղուոր շէշտով կը նուագես այսօր, յարգելի աշուղ:

— Այսօր տրամադրութիւնս այսպէս ներշնչեց ինձի. չեմ գիտեր, սրտիս մէջ տխուր յիշատակներ կ'արթնցնէ այս բացուտը:

— Արդեօք այս ծառերը պատմութի՞ւն մը ունին, որ սիրտդ կը ճմլեն:

— Ծիշդ գուշակեցիր... տարիներ առաջ այս ծառերը ակնատես եղան սրտածմլիկ տեսարաններու... Հայերը իրենց քաղաքներէն ու գիւղերէն հանելով կը քչէին դէպի անապատներ ու անտառներ եւ հոն կը մեռցնէին:

Ես ալ ձեզի պէս երիտասարդ էի այն ժամանակ եւ այս կողմերը կը շրջէի նուագելով:

Ծիշդ այս ժամերուն էր, ահագին աղաղակ մը լսեցի ծառերուն մէջէն ու սարսափած կը սպասէի, թէ որո՞նք կու գային:

Շատ չանցած բազմաթիւ գիւղացիներ երեւցան, որոնց մէջ կար մօրուքաւոր ու պարեգօտով մարդ մը: Ասոր ձեռքերը կապուած էին եւ շուրջիները տեւական գաւազանի հարուածներ կ'իջեցնէին անոր ուսերուն, կոնակին ու ոտքերուն:

Իսկ այդ կեավուրը ոչ կը բարկանար, ոչ կը պուռար եւ ոչ ալ կը դիմադրէր. միայն երկինք կը նայէր եւ Ալլահին կ'աղօթէր:

Երբ հասան մեր այս նստած տեղը, ամէնքը շրջապատեցին զինքը եւ մեր շէյխը գետին նստելով հարուց անոր.

— Կ'ուրանա՞ս Քրիստոսը եւ Հայութիւնը:

— Ո՛չ, չեմ ուրանար, պատասխանեց այդ քաջ կեավուրը:

— Եթէ ուրանաս քեզ մեր քաղաքին Հօճան կ'ընենք եւ ամբողջ ընտանիքդ կ'աղատենք:

— Ես Հայերու Հօճան եմ. եթէ ես ուրանամ ի՞նչ պիտի ըսեն իմ դաւակներս: Ես պատրաստ եմ մեռնելու հաւատքիս եւ Հայրենիքիս համար, ինչպէս մեռան հազարաւոր Հայեր:

Այս խօսքին վրայ կրկին անգամ ծեծեցին այդ քաջ կեավուրը:

Բայց անիկա ամուր ժայռի մը պէս կը դիմանար ամէն բանի:

Այստեղ, կեավուր Հօճան, ծունր դրած կ'աղօթէր, իր լուսթիւնը աւելի եւս կը զայրացնէր հակառակորդները:

Ամբոխը կատղեցաւ եւ շէյխին հրամանով զինք կապեցին սա դիմացի ծառին. ոտքերը պայտեցին, ինչպէս կը պայտեն ձիերը...: Եւ մինչ մեր մագերը փուշ փուշ կ'ըլլային, այդ քաջ կեավուրը կը պոռար.

— Կեցցէ՛ Քրիստոս, կեցցէ՛ Հայաստան:

Շէյխը կատաղութենէն մագերը կը փետէր:

Հուսկ հրամայեց քաշել անոր եղունգները, եւ գաւազանի հարուածներով կը ստիպէին, որ քալէ...

— Ի՞նչ անսիրտ շէյխ է եղեր մերինը. կեավուրն ալ մեզի պէս մարդ չէ՞ր, բացառանչեց երիտասարդ հովիւներէն մին, աչքերը սրբելով:

Ամէնքը այդ հովիւին դարձան եւ իրաւունք տուին :
— Պատմութիւնը հոս չի վերջանար, սիրելի հովիւներ, ըսաւ աշուղը :

— Շարունակէ ուրեմն, յարեց երիտասարդը :

— Այդ կեաւուր Հօծան երբ աչքերը փակեց եւ հոգին աւանդեց, ամբողջ երկինքը ամպեր պատեցին եւ սոսկալի փոթորիկ մը փրթաւ : Այնպիսի կայծակներ իջան, որ բոլոր ներկաները կուրցան, չէյիւր քար կըտրեցաւ, իսկ կեաւուրը ծեծողներու թեւերը բռնուեցան :

Եւ կեաւուրի թաղուած տեղը ամէն գիշեր լոյս ծագեցաւ : Ով որ կը մօտենար անոր գէրեզմանին, քար կը կտրէր :

— Ուրեմն Ալլահին անէծքը իջեր է այդ անգութներուն վրայ :

— Այո : Ալլահը բարկացաւ այդ գազաններուն վրայ եւ անոնց ընտանիքները գայլերը կերան :

— Օ՛ր ըլլայ, գոչեց երիտասարդ հովիւը, որ մեր Ոսկի Գրիգորն էր : Դեռ գինքը չէին ճանչնար :

Հովիւները ցրուեցան, աշուղն ալ հեռացաւ, միայն Գրիգոր մնաց այդ տիւուր վայրին մէջ : Այն ատեն գրպանէն զմելին հանեց եւ աշուղին ցոյց տուած ծառին վրայ փորագրեց Ն. Ք. Հ. գիրերը, որոնք կը նշանակէին՝ Նահատակ Քրիստոսի եւ Հայրենիքի :

Ամէն անգամ այդ կողմերէն անցնելուն, կու գար կը նստէր այդ ծառի բունին տակ ու կ'աղօթէր այդ սուրբ Վարդապետին, որ ազատէր զինք թուրքերու ձեռքէն :

Տարիները կ'անցնէին բեռնաւոր կարաւաններուն ման :

Ամառ էր. խեղդիչ ու տաք ամառ մը :

— Ե՞րբ հովոցները պիտի ելլենք, սիրելի Սուլէյման, կը հարցնէր ազնիւ Նուրիման իր ամուսնոյն :

— Քանի մը օրէն կը վերջացնեմ գործերս ու լեռ կը բարձրանանք : Հաճի բէկի ծառաները այրած են մեր գիւղացիներու ցորենի արտերէն մէկ քանին, մենք ալ անոնցը այրելու ենք որ երես չառնեն :

— Հայրիկ, զեզմէ խնդրանք մը ունիմ, եթէ չկատարես՝ ես լեռ չեմ գար, ըսաւ Սաթիւս :

— Հոգիդ ողջ ըլլայ, սիրելի աղջիկս, ըսէ փափաքըդ ու կատարուած է :

— Այս անգամ Գրիգորն ալ հետերնիս պիտի գայ : Խեղճը այնքան հաւատարիմ է եւ միշտ զրկանքի տակ կ'ապրի :

— Թող ուզածդ այդ ըլլայ. Գրիգորն ալ կու գայ, Համիտն ալ... :

— Ոչ, հայրիկ, եթէ Համիտը գայ, Գրիգորը չի կրնար հանգիստ ապրիլ. այդ միականին, սատանային չափ կ'ատէ մեր Գրիգորը. չեմ գիտեր ի՞նչ չարիք տեսած է անկէ :

— Իր գողութիւնները մեզի կը մատնէ, մէջ մտաւ Նուրիման. Գրիգոր հաւատարիմ է :

Ու Սուլէյման հրաման ըրաւ, որ Համիտ տուն մընար եւ Գրիգոր իրենց հետ հովոցները երթար :

Համիտի սրտին մէջ յիշուած բոյն դրաւ. ո՛ր մը՝

Սուլէյմանին եւ ընտանիքին դէմ, եւ աւելի սեւ ուս մը՝
Գրիգորին եւ անոր ազգին դէմ:

Սուլէյմանի ծառաները այրեցին Հաճի բէկի բազմաթիւ արտերն ու կալերը եւ իրենց Աղային բերին հարուստ աւար:

Սուլէյման իր ընտանիքով լեռ բարձրացաւ:

17.

— Ա՛ռ սա տասը ոսկին եւ գնա սպաննէ՛ Սուլէյմանը, ըսաւ Համիտ, Հաճի բէկի գեւղացիներէն մէկուն, որուն կալը այրուած էր:

Մարդը արդէն կատրած Սուլէյմանին դէմ, երբ այդ գեղիկներն ալ տեսաւ, աչքերը աստղերու պէս պլպլացին:

Խրեց դաշոյնը դօտիին մէջ եւ աճապարեց դէպի Սուլէյմանի հովոցները:

Կէսօր էր. ամէնքը կերած կշտացած էին եւ տաքէն թուլցած կը քնանային:

Սուլէյման եւս իր կնոջ ու Սաթիային հետ վրանը քաշուած հանգիստ կը ննջէին:

Գրիգոր քիչ մը անդին լալկան ուռեկի մը հովանիին տակ պառկած, ոտքերը ջուրին մէջ կախած կը գուարճանար:

Մինչ այդ, անծանօթ մարդ մը նշմարեց, որ կասկածանքով չորս կողմը կը նայէր եւ Աղայի մեծ վրանին կը մօտենար:

Գրիգոր հինգ տարի էր թուրքերու մէջ կ'ապրէր. այլեւս փորձ էր անոնց դաւերուն եւ վարպետութիւն-

ներուն: Տեսաւ որ մարդը ձեռքը դօտիին դրած դէպի վրանին մեծ դուռը ուղղուեցաւ:

Առանց ձայն հանելու անոր հետեւեցաւ եւ վրանի կողմնակի մուտքէն ներս սողոսկեցաւ...:

Դաւաճանը թափանցեց մինչեւ Սուլէյմանի առանձնարանը եւ դաշոյնը հանելով պիտի հարուածէր անոր սիրտը, երբ Գրիգոր պոռաց.

— Վատ դաւաճան, ինձի նայէ:

Այս ըսաւ եւ յարձակեցաւ մարդասպանին վրայ: Ինչպէս երկու առիւծներ իրարու վրայ կը խոյանան, այնպէս ալ երկուքը սրամարտի սկսան: Գրիգոր թէեւ քաջ տղայ էր, սակայն երբեք մարդու արիւնը չէր մըտած: «Յանկարծ դանակս փորը կը մտնէ եւ կը մեռնի մարդը... Վահան վարդապետը ի՞նչ պիտի ըսէ ինձի... բայց ես տէրս է որ կը պաշտպանեմ, պարտականութիւնս է այդ»: Երբ իր խիղճը հանդարտեցուց, կարծես ոյժը կրկնապատկուեցաւ:

Մինչ այդ, ուսին մէկ կողմէն փոքրիկ վէրք մը ստացաւ: Արիւն տեսնելով ինքն ալ ողբերուեցաւ: Մանաւանդ որ Սուլէյման արթնցաւ, Նուրիման ու Սաթիա սարսափով կռիւի ելքին կը սպասէին: Ուժով կից մը տուաւ թուրքի փորին, ապա խոցեց անոր սիրտը:

Սուր ճիչ մը արձակելով դաւաճանը գետին փռուեցաւ:

Սուլէյման վազեց պլլուեցաւ Գրիգորին եւ ըսաւ.

— Եթէ դուն չըլլայիր, այսօր մեռած օրս էր:

Նուրիման ալ համբուրեց զանի. իսկ Սաթիա ըսաւ.

— Հայրիկ, կը տեսնե՞ս, ես միշտ կ'ըսէի թէ Գրիգոր լաւ տղայ է: Հրաման կու տա՞ս, որ ես ալ համբուր մը տամ իրեն:

Գրիգոր կաս կարմիր եղաւ. Հայու ամօթխածութիւնը արթնցաւ մէջը եւ ըսաւ.

— Աւելի մեծ քաջութեան մը օրը պիտի համբուրես զիս. հիմա սա ուսիս վէրքը խնամէ, սիրելի Սաթիա:

Սաթիա վազեց եւ ուրախ ու կէս արտում սրտով լուաց Գրիգորին վէրքը, դրաւ վրան հարկ եղած սպեղանին եւ հանգստացուց:

Այս անձնուէր գործէն վերջ Գրիգոր շահեցաւ Սուլէյմանի եւ ընտանիքին ամբողջ վստահութիւնը:

Աղան, վարձատրելու համար զինքը, փղոսկրէ կօթով սուր մը եւ փոքրիկ ատրճանակ մը նուիրեց:

Գրիգոր գուշակեց, որ Համիտի մատը կար այս դաւին մէջ, սակայն լռեց... չօշափելի փաստ չունէր:

18.

Դարձեալ վերջալոյս էր: Գրիգոր իր տէրերուն հետ իջած էր հովոցներէն եւ իր սովորական գրազումներուն մէջ էր: Այդ օրը սիրար ուռած էր, սփոփանքի պէտք ունէր: Գնաց նստաւ այդ Նահատակ վարդապետին ծառին տակ եւ աղօթեց, որ սփոփէր իր հոգին:

Մինչ այդ՝ մեր ծեր աշուղը նորէն լսելի ըրաւ իր սրինգը եւ հովիւները հաւաքուեցան աշուղին ու Գրիգորին չորս կողմը:

— Մեզի խօսէ գարձեալ կեամբներու մասին, ըսաւ Գրիգոր աներկիւղ:

— Այս անգամ ձեզի պիտի պատմեմ ցաւալի դէպք մը, որ պիտի յուզէ ամէն ազնիւ սիրտ:

Անցներով քաղաքներէ ու գիւղերէ հասայ գիւղ մը:

Այդ գիւղին մէջ կար փոքրիկ տնակ մը կանաչներով պաշարուած: Իրան առջեւ նստած էր մայրիկ մը, որ կու լար ու կու լար, ու չէր մխիթարուեր:

— Ի՞նչ ունիս, քոյրիկ ջան, ըսի, պատմէ ինծի քու ցաւդ ու քեզ մխիթարեմ:

— Իմ ցաւս խոր է, ինչպէս խոր է մօր մը սիրտը:

— Բայց աշուղին սրինգը կը մեղմէ ամէն ցաւ. քաջութիւն աղջիկս, պատմէ, որ սիրտդ թեթեւնայ:

— Այս տան մէջ կ'ապրէինք այր ու կին եւ մեր ամէնօրեայ գործով ու հացով երջանիկ էինք: Աստուած մեզի տուաւ մանուկ մը: Արեւու պէս գեղեցիկ էր եւ ճիշդ արեւու պէս լոյս ծագեց մեր յարկին տակ: Ան էր մեր գանձը, ան էր մեր ժպիտը, ան էր մեր ծաղիկը:

Դպրոց գրինք. յաջող աշակերտ եղաւ: Ամէնքը սիրեցին զինքը:

Սրտոս ու քաջ տղայ էր. կոբէի մը ժամանակ ծակեց մեծ մարդու մը ճակատը... ու երբ օր մը ջուր բերելու դացած էր աղբիւրին մօտ, զինք առեւանգեցին ու ա՛լ չդարձաւ: ... Արդեօք մեռա՞ւ ան թէ կ'ապրի տակաւին...

Ահա անցան տարիներ ու ան չվերադարձաւ... միակ զաւակ մը, հայրիկ ջան, ի՞նչպէս մոռնալ, ի՞նչպէս մխիթարուիլ, աչքիս լոյսն էր, սրտիս սէրն էր...:

Դուն որ կը շրջիս ամէն ուղիով, լուր մը, խորհուրդ մը չունի՞ս...:

Այս վերջին խօսքերը լսած պահուն Գրիգոր չկըրցաւ զսպել իր յուզումը եւ արցունքները հոսեցան հեղեղի նման:

Իր մայրն էր, իր պատմութիւնն էր...

Ինչո՞ւ կու լաս, սիրուն տղաս, հարցուց աշուղը:

— Ինչո՞ւ կու լաս, սիրուն տղաս, հարցուց աշուղը, ինքն ալ յուզուած :

— Յայտնի է, մայր մը առանց որդիին ի՞նչպէս կրնար գիմանալ... Իմ մայրս ալ գիս շատ կը սիրէր... : Սակայն ըսէ, հայրիկ ջան, այդ մայրիկը միշտ մի՞նա՞կ գտար. մէկը չէ՞ր գար գինքը մխիթարելու...

— Երբեմն երիտասարդներ կու գային անոր մօտ ու կ'երթային: Աղջիկ մը միայն ամէն օր կու գար հարցնելու, թէ արդեօք մայրը նոր լուր մը ունէ՞ր իր կորսուած կամ մեռած տղու մասին... :

Հրանտշն է, խորհեցաւ Գրիգոր, խեղճ աղջիկ, եթէ գիտնար թէ ես գինքը որքան կը սիրեմ, որչափ երջանիկ պիտի գգար ինքզինքը :

Ծեր աշուղը խիստ ակնարկ մը նետեց Գրիգորին վրայ եւ ընդհատեց պատմութիւնը ու ոտքի ելաւ :

Երբ ամէնքը ցրուեցան ու մնացին աշուղն ու Գրիգոր :

— Դուն Հայու կը նմանիս, տղաս, ըսաւ ծերը... քու անցեալ անգամուան խօսածներէդ եւ այսօրուան լացէդ հասկցայ, որ դուն Հայ քրիստոնեայ ես, ինծի նման. քեզի խիստ նայեցայ, որ գգոյշ ըլլաս. եթէ այս մարդիկը գիտնան Հայ ըլլալդ, գլխուդ հեռ կը խաղան :

— Ի՞նչ, դուն Հա՞յ ես...

— Այո՛, դժբախտ Հայ աշուղ մը, որ կը շրջի իր Հայրենիքին մէջ, աւելի յանձն առնելով նեղութեամբ ապրիլ հայրենի հողին վրայ, խմել հայրենի ջուրը, քան օտար երկիր երթալ եւ հանգիստ ապրիլ: Ես կը պտըտիմ բոլոր հայկական հողերուն վրայ, իբրեւ շրջուան աշուղ ու գիս թուրք կը կարծեն :

— Ո՞ւր լսեցիր այդ մօր պատմութիւնը, հարցուց Գրիգոր :

— Ք. գիւղին մէջ :

— Ո՞հ, հայրիկ ջան, այդ կինը իմ մայրս է, տունը իմ ծննդավայրս, իսկ կորսուած տղան՝ ես եմ :

— Ի՞նչ կ'ըսես, տղաս, ըսաւ աշուղը եւ գրկեց համբուրեց Գրիգորը :

— Երբ կրկին այդ գիւղը երթաս, ըսէ մօրս, որ ես կ'ապրիմ ու կը սիրեմ զիրենք եւ այդ աղջիկը...

— Աստուած քեզի քաջութիւն ու բախտ տայ, տղաս, գուցէ ինձմէ առաջ կը տեսնես մայրդ ու սիրականդ... Ես դէպի Վան, դէպի Կարին, դէպի Կարս, դէպի Անի պիտի երթամ, շատ Հայեր կան մխիթարելիք... :

— Աստուած ձայնիդ լսէ... ըսաւ Գրիգոր ու աշուղի ձեռքէն բռնելով համբուրեց գայն եւ հարցուց Հայրիկ, անունդ ի՞նչ է :

— Ինծի աշուղ Աւետ կ'ըսեն Հայերը, մարդու մի՛րսեր տղաս: Ես ճանչցած եմ քաջ Անդրանիկը, Մուրադը, Գէորդ Չաւուշը եւ անթիւ հերոսներ... :

— Վստահ եղի՛ր, որ գաղտնիքը մէջս կը մնայ: Ու բաժնուեցան իրարմէ :

19.

Սուլէյման Աղա բարի մարդ էր: Թէեւ գաւառին չորս կողմը իր սարսափը կը տարածուէր, սակայն իր յարկերէն ներս խաղաղութիւն ու սէր կը թագաւորէին:

Իրեն չափ բարի եւ ողորմած էր իր նուրիման տի-

կինը: Բարեկազմ, միջահասակ գեղեցիկ կին մըն էր. վրան վայելչութիւն մը կար. բոլոր հպատակները կը մեծարէին ու կը սիրէին զինքը:

Երբ Ոսկի Գրիգոր մտաւ իրենց տունէն ներս, Նուրիման Սանըմ եւ իր աղջիկը Սաթիա սիրեցին զինքը: Գրիգորի սիրուն դէմքը, հայու խելացի աչքերը, թաւ յօնքերը եւ լայն կուրծքը գրաւեցին իրենց սրտերը:

Իրենք էին, որ Գրիգորի մասին Համիտի բրած ամբաստանութիւնները ջուրը կը ձգէին:

Սուլէյման եւս կը սիրէր Գրիգորը եւ շատ կը ցաւէր, որ առաջին օրերը այնքան խիստ վարուած էր անոր հետ, նախ Համիտէն գրգուած, յետոյ՝ թուրք տրդոց պէս ծոյլ ու գող կարծելով զինքը:

Այժմ Գրիգոր կատարեալ երիտասարդ մըն էր: Այրարատեան կորիւններուն պէս բարձրահասակ ու խիզախ էր: Երթունքներուն վրայ ծաղկած քնքոյլ պելեքերը Սերաստացի Մուրատին կը նմանցնէին զինքը: Ամէն տեսնող օրհնէք կու տար անոր հօր ու մօր եւ փայտ կը բռնէր: Միայն Համիտն էր, որ չարաբատութիւն կ'ընէր...: Բայց կ'ակնածէր հիմա Գրիգորէն. գիտէր, որ Աղայի ընտանիքին աչքին լոյսն էր...:

Սուլէյմանն ու Նուրիմանն շատ մանչ դաւակներ ունեցած ու շուտով կորսնցուցած էին: Միայն Սաթիան կը մնար իրենց, որպէս ժառանգ պապենական անբաւ հարստութեան:

Եւ այդ աղջիկը աննման էր իր բարձր ու գեղեցիկ

հասակով: Հայր ու մայր անոր վրայ երգում կ'ընէին ու ամբողջ գաւառին մէջ մատով ցոյց կու տային զանիկա:

Երջակայ աղաներն ու աշիրէթապետներ խորհուրդ կու տային Սուլէյմանին, որ ուրիշ կին մըն ալ առնէր. սակայն Սուլէյման կտակ ստացած էր հօրմէն, մէկ կին ունենալ եւ սիրտը միայն անոր կապել:

Եւ Սուլէյման, հոգւոյն մէջ տխրութիւն մը ունէր... որո՞ւ թողուլ իր այս բոլոր հարստութիւնը. որո՞ւ վստահիլ այս բոլոր գաւառը, որու բարգաւաճանքին զոհած էր իր երիտասարդական կորովն ու անողջութիւնը...:

Մինչ այսպէս նստած կը խորհէր, ներս մտաւ Նուրիման խանըմ եւ ըսաւ.

— Ինչո՞ւ այսպէս տխուր է իմ տէրը:

— Ազնիւ տիկին, դուն գիտես իմ տխրութեան պատճառը, ստէպ ըսած եմ քեզի... երբ ես երթամ իմ հայրերուս հետքերէն, ո՞վ տէր պիտի ըլլայ քեզի ու բոլոր մեր հարստութեան...:

— Արեւդ երբեք չմարի, իմ սիրական ամուսին, բայց ինչո՞ւ չես մտածեր մեր Ոսկի Գրիգորին վրայ: Անիկա մեր տղան է. տուր անոր որդիութեան գօտին, կախէ մէջքէն ժառանգորդի սուրբ, նստեցուր զինքը մեր նժոյգին վրայ եւ թող ըլլայ մեր ընտանիքին սխնը յաւիտենական...:

— Մեր աղջիկն ալ իրեն հարս կապենք, եղաւ գընաց, շարունակեց Սուլէյման ուրախ շեշտով մը:

Արեւոյ չմարի, ինչո՞ւ չես մտածեր
մեր Ոսկի Գրիգորի մասին....:

Գիշեր մը Սաթիա արթնցաւ: Պարզկայ ու լուսնակ
գիշեր մըն էր: Աստղերը կարծես արծաթ կը ծորէին
այդ օրը եւ լուսինը վերջալոյսի արեւուն պէս կը փայ-
լէր:

Սաթիայի ջունը չէր գար: Դարձաւ ասդին, դար-
ձաւ անդին, անօգուտ: Մտածեց Գրիգորի մօտ երթալ
եւ քանի մը խօսք փոխանակել:

Մեծ եղաւ զարմանքը երբ Գրիգորի անկողինը պա-
րապ գտաւ: Ո՛ւր էր արդեօք իր հաւատարիմ Գրիգո-
րը: Առանց մէկուն լուր տալու վար իջաւ եւ տու-
նէն դուրս ելաւ:

Իբրեւ ընկեր ունէր միայն իր Ֆնտըք շունը: Սպի-
տակ մագերով, սուր դունչով ու բարձր հասակով շու-
նը, զոր կը սիրէր մտերիմ բարեկամի մը նման: Զայն
բռնած էր իր սովորական վիզի շղթայէն:

Լուսնի լոյսին տակ երկու սպիտակ կէտեր էին ա-
նոնք: Ու Սաթիա թողուց, որ այդ գիշեր Ֆնտըք գինք
առաջնորդէր իր բնագոյով: Ու խելացի շունը իր ցեղին
յատուկ իմաստութեամբ կը քալէր այնպէս, որպէս թէ
ժամադրութիւն մը ունենար:

Ո՛հ, ո՛րքան հեշտալի է մայր բնութիւնը գիշեր-
ուան այս ժամուն, կը խորհրդածէր Սաթիա:

Այսպէս երթալով Թափանցեցին անտառին խորերը,
Յանկարծ շունը կանգ առաւ. տնկեց ականջները
ու թեթեւ մռտոց մը արձակեց:

Սաթիա հասկցաւ, որ խելացի շունը կենդանի էակ
մը նշմարած էր:

Մռեցաւ շոյեց Ֆնտըքի գլուխն ու կոնակը եւ ու-
շադրութեամբ ականջ դրաւ:

Երկու հոգի իրարու հետ կը խօսակցէին: Մօտեցաւ:

Աստուածամօր պատկերը... Գրիգոր եւ անձանօ մը... Մոմի փոքրիկ կտոր մը պատկերին առջեւ. իսկ երկուքը ծնրագրած կ'աղօթէին...:

Յափշտակուած մնաց Սաթիա: Պահ մը մտիկ ըրաւ անոնց ըսածներուն, բայց ոչինչ հասկցաւ:

Շունը անհանգիստ էր. Սաթիա հագիւ կրնար զըստ պել զանի:

— Գրիգոր, կանչեց հանդարտօրէն աղջիկը:

— Բռնուեցանք, ըսաւ սարսափած Արշակ:

— Մի վախնար ընկեր, պատասխանեց Գրիգոր բարի թրքուհի մըն է:

— Հրամայէ իշխանուհի, ըսաւ Գրիգոր ու ոտքը ելլելով ընդառաջ գնաց: Արշակ եւս հետեւեցաւ իրեն:

— Ի՞նչ գործ ունիս այս կողմերը գիշերուան այժմիկ: Ո՞վ է այդ պատանին:

— Եկած էի խօսելու մէկ ընկերոջս հետ, օրուան մէջ ժամանակ չունիմ, գիտես որ Համիտ զիս հանգիստ չի ձգեր:

— Ի՞նչ էր այդ նկարը եւ առջեւի մօմը...

— Գիտեմ որ դուն աղնիւ ես, անոր համար անկեղծօրէն կը խօսիմ: Ատրիկա Աստուածամօր պատկերն է, որուն դիմաց մենք կ'աղօթենք նաեւ քեզի եւ մօրդ համար:

Սաթիա միշտ սիրած էր Գրիգորը: Ոչ միայն չըխօսուեցաւ անոր այս յայտարարութեան, այլև յարեց:

— Նման պատկերով գիրք մը կայ մեր տունն ալ. հայրս կ'ըսէր, թէ տարիներ առաջ կեալուր մօլլա մը սպաններ են եւ անոր թելին տակէն յափշտակեր...

Ի՞նչ գործ ունիս այս կողմերը...

զարմանալի բաներ պատահեր են այդ մարդու գերեզմանին շուրջը :

Գրիգոր յիշեց Ն. Ք. Հ. տառերով ծառը եւ աշուղին պատմածները... :

— Կրնա՞ս օր մը ցոյց տալ ինծի այդ գիրքը, սիրելի Սաթիա, հարցուց Գրիգոր :

— Այո՛, հարկաւ թէ կրնամ, բայց ուշադիր ըլլանք, որովհետեւ այդ կը պահուի մեր գանձերու սրնտուկին մէջ : Կողքը արծաթէ է եւ սքանչելի զարդարուած . կ'ըսեն թէ Վանի կեալուրներուն գործն է :

Պահ մը շունչ առաւ եւ ապա .

— Աս ընկերդ ո՞վ է եւ ուսկից :

Արչակ չսպասեց, որ Գրիգոր պատասխանէր .

— Ես Գրիգորի ընկերներէն եմ . կու գամ Անիի կողմերէն :

— Անի՛, բացազանչեց Սաթիա, գեղեցիկ ու տըխուր քաղաք մըն է : Քանի մը տարի առաջ առիթ ունեցայ տեսնելու : Ատ ի՛նչ պարիսպներ, ի՛նչ աւերակներ... :

Գրիգորի եւ Արչակի աչքերը լեցուեցան... սրտերնին ուռեցաւ . բարեբախտաբար գիշեր էր, Սաթիա չտեսաւ այդ բանը ու շարունակեց խօսիլ իր ճամբորդութեան մասին : Պատմեց Արաքս գետի արագավազ ջուրերուն, անոր եզերքի բուսականութեան ու թրուչուններու մասին :

Գրիգոր երբ տեսաւ, որ Սաթիայի սիրտը բուխ էր այդ գիշեր, հարցուց .

— Ըսէ՛ ինծի, սիրելի Սաթիա, ուրիշ գաղտնիք մը . ի՞նչպէս եղաւ, որ Հաճի բէկ ու իր Հասան բարեկամը զիս ձեզի յանձնեցին :

— Ծատ պարզ է այդ պատմութիւնը, Գրիգոր, մեր հովիւները ոչխարներով Հաճի բէկի սահմանները մօտեցեր էին եւ հոն կռիւի մը ընթացքին Հաճի բէկի հովիւները սպաններ էին մերիններէն մին : Անոր փոխարէն հովիւ մը պահանջեցինք եւ անոնք քեզ մեզի նուիրեցին :

— Որքան ուրախ եմ որ քու ձեռքդ ինկայ... դուն ինծի համար հրեշտակ մը եղար . Աստուած պահէ քեզ ալ, ընտանիքդ ալ :

— Ես ալ չափազանց ուրախ եմ քեզ ինծի մօտ ունենալուս համար :

Յանկարծ Տնտըք սկսաւ կատաղօրէն հաջել : Անցորդներ կային հեռաւոր արահետին վրայ :

— Ես տուն կը վերադառնամ, ըսաւ Սաթիա, դուն ալ, Գրիգոր, քիչ վերջ հասիւր ինծի . Համիտէն մի վախնար . ատ շունը քեզ չի սիրեր, բայց քաջ եղիր, ես քեզի հետ եմ :

— Կեցիր, Սաթիա, քեզմէ խնդրանք մըն ալ ունիմ :

— Քանի որ իմ անգին հօրս կեանքը փրկեցիր անցած ամառ, ինչ որ խնդրես ինձմէ՛ պիտի կատարեմ :

— Դուն քիչ առաջ խօսեցար Անի քաղաքի մասին . ո՛րքան պիտի փափաքէի տեսնել այդ հինաւուրց քաղաքը . ամէն անգամ որ անոր անունը լսեմ, սիրտս հըպարտութեամբ կը լեցուի :

— Եթէ շիտակը կ'ուզես, սիրելի Գրիգոր, արդէն հայրս կ'ուզէր քեզի մեծ նուէր մը ընել : Առաջին առթիւ ես կ'առաջարկեմ, որ միասին Անի երթանք : Կարսի մէջ մօրեղբայրս մեծ պաշտօն ունի . անկէ Անի հազիւ 50-60 քիլոմեթր է :

— Ո՛րքան շնորհակալ պիտի ըլլամ քեզի, եթէ այդ փափաքս կատարես:

— Ինձի համար ամենամեծ հաճոյք պիտի ըլլայ քեզ գոհացնելս:

Եւ հրաժեշտ առին իրարմէ:

21.

Քանի մը օր ետք, ճաշի պահուն Սուլէյման աղա գովեստով խօսեցաւ Գրիգորի մասին ու մինչ օգիտի բաժակները կը պարպէին՝ գոչեց.

— Այս գաւաթն ալ պարպենք մեր սիրելի երիտասարդին կենացը:

— Հայրիկ, ըսաւ Սաթիա, կը յիշե՞ս, անցեալ ամառ երբ Գրիգոր կեանքդ աղատեց, կ'ուզէիր մեծ նըւէր մը ընել իրեն. ես առաջարկ մը ունիմ.

— Ըսէ աղջիկս, ես քու խօսքդ երբեք գետին չեմ ձգեր:

— Եթէ կը հաճիս, հայրիկ, ես ու Գրիգոր երկար պտոյա մը ընենք դէպի Կարս: Մօրեղբայրս սիրով պիտի ընդունի մեզ:

— Անկէ ալ Գրիգորը Անի կը տանիս: Թէեւ կեանքուր է, բայց հաւատարիմ տղայ է. թող երթայ իր հայրերուն շինած ոստանը տեսնէ եւ հպարտանայ: Միայն Համիտին բան չըսես. նախանձէն կը պայթի:

— Թող կատարի ու պայթի այդ միականին. ես միշտ կը վախնամ, որ մեր գլխուն խաղ մը խաղայ այդ սնպիտանը:

— Եթէ ատանկ բան մը փորձէ, միւս աչքն ալ կը հանեմ:

Դարձեալ բացուեցաւ կանանչ դարունը: Միծեռնակները վերադարձան հայրենիք ու լեռներու ճիւղերը հալեցան:

— Գրիգոր, ըսաւ Սաթիա իր սիրական երիտասարդին, քանի մը օրէն պիտի կատարուի Անի երթալու փափաքդ:

— Յաւիտեան երախտադէտ պիտի մնամ քեզի, սիրելի Սաթիա:

Արդարեւ, Սուլէյման աղա իր մօտ կանչեց Գրիգորը եւ հաղորդեց զինք երկար պտոյտով մը վարձատրելու խոստումը:

Գրիգորի հայրենասիրական զգացումները արթնցան իր մէջ: Սեղրաք վարժապետէն սորվածները կարծես նոր կեանք ու փայլ ստացան եւ այդ գիշեր Անին ու բոլոր Բագրատունի թագաւորները լուսաւոր պատկերներու նման անցան իր երեւակայութեան պաստառին վրայէն:

Երկար էր Կարսի ճամբան եւ ոչ այնքան ապահով, հետեւաբար Սուլէյման աղա չորս զինուած երիտասարդներ տուաւ որպէս առաջնորդ ու թիկնապահ Սաթիայի եւ Գրիգորի: Անոնց յանձնեց նաեւ վկայագիր մը, որ կը հաստատէր թէ ասոնք Սուլէյման աղայի ընտանեկան պարագաներն էին եւ ամէն ոք ջանալու էր օգտակար հանդիսանալ իրենց:

Առտու կանուխէն պատրաստ էին ճամբայ ելլելու
Հոն էին Սաթիայի կառքը եւ չորս ձիաւորները:

Սուլէյման, Նուրիման խանըմ եւ բազմաթիւ տնե-
ցիներ ողջերթի կեցած էին դղեակի դարպասին դիմաց:

Որքան ուրախ էին Սաթիա ու Գրիգոր, այնքան
յուզուած էր Նուրիման: Վերջին անգամ կրկին համ-
բուրեց երկուքն ալ ու պատուիրեց, որ զգուշաւոր ըլ-
լան, իրենց առողջութեան հոգ տանին եւ կարօտով ող-
ջագուրեն Կարսի իր եղբայրը եւ ընտանեկան պարա-
զաները:

— Աստուած հետերնիդ զաւակներս, ըսաւ Սուլէյ-
ման: Ճամբայ ելէք:

Ձիաւորներէն երկուքը մտրակեցին իրենց նժոյգ-
ները եւ առաջ անցան. ապա քալեց կառքը եւ անոր ե-
տեւէն միւս երկու ձիաւորները:

Աղմուկ ու փոշի բարձրացաւ ճամբուն վրայ եւ քա-
նի մը վայրկեան ետք ուղեւորները կորսուեցան ան-
տառներու ետեւը:

22.

— Կը տեսնե՞ս, ըսաւ Սաթիա Գրիգորին, հեռուն
հսկայ պարիսպներ կը նշմարուին. այդ տեսնուող կա-
ռոյցը Կարսի բերդն է: Այնքան ամուր է, որ հարիւր
զինուոր կրնայ 10·000ի դէմ պաշտպանել զայն:

— Ո՛հ, իսկապէս անառիկ բերդ մը կ'երեւի. ժա-
մանակին մեր թագաւորները անոր մէջէն կոռուած են
իրենց թշնամիներուն դէմ:

— Երբ քաղաք հասնինք, նախ կը տեղաւորուինք

մօրեղբորս տունը եւ ապա քանի մը օր կը հանգչինք
ու կը պտըտինք Կարսի մէջ:

— Այո՛, կ'այցելենք անոր տեսարժան վայրերը:
Կան նաեւ հինէն մնացած եկեղեցիներ. զանոնք ալ կը
տեսնես:

— Ո՛րքան գեղեցիկ են մեր տաճարները, մանա-
ւանդ մեր թագաւորներուն շինածները:

— Հայրս կ'ըսէ, թէ մեր առաջուան սուլթաններն
ալ բարի եւ շինարար եղած են. այս նոր երիտասարդ
թուրքերն են, որ Աստուած ու կրօնք մէկդի դրեր են
եւ մեռցուցեր են բոլոր քրիստոնեաները, մանաւանդ
Հայերը:

— Երանի թէ բոլոր թուրքերը քու հօրդ պէս ազ-
նիւ ըլլային, այն ատեն հայ ու թուրք եղբոր պէս
կ'ապրէինք մեր հողերուն վրայ եւ այսօր թուրքիս մը
կ'ունենայինք, որ Եւրոպայէն աւելի գեղեցիկ կ'ըլլար:
— Կեցիր, Գրիգոր, ձիաւորը կու գայ. ըսելիք մը
ունի:

— Սիրելի իշխանուհի, արդեօք շիտակ մօրեղբորդ
տո՛ւնը երթանք, թէ նախ ձիերուն ջուր խմցնենք,
հարցուց առջեւէն վազող ձիաւորներէն մին:

— Շիտակ մեր տունը երթանք, հոն մօրեղբայրս
կը կարգադրէ ձեր ընելիքները:

Կարսը գեղեցիկ քաղաք մըն է: Անոր փողոցները
նեղ են, բայց ունի վայելուչ տուներ եւ թուրքի ծառեր:
Բերդին վարէն կ'անցնի Կարուց գետակը, որուն
մէջ մանուկները կը լողան ամառուան տաք օրերուն եւ

կառապանները իրենց կառքերը կը լուան եւ ձիերուն ջուր կը խմցնեն :

Սաթիա արդէն կը ճանչնար մօրեղբօր տունը :

Հագիւ գարսպաւին դուռը բախեցին, դռնապանը բացաւ եւ չորս ձիաւորներն ու կառքը ներս մտան :

Յանկարծ տան մուտքէն դուրս վաղեցին Սաթիայի մօրեղբայրը՝ Շիւքրի, տիկինը՝ Այիշէ եւ զաւակները :

Սաթիա այնքան ուրախ էր, որ կարծես պահ մը մոռցաւ Գրիգորը : Բայց երբ ողջագուրումները վերջացան, ամէնքը Գրիգորին նայեցան, թէ ո՞վ է այս զեղեցիկ երիտասարդը :

— Սուլէյման աղայի պաշտօնեաներէն մէկն է, ըսաւ Սաթիա, այնքան վստահելի, որ հայրս զիս իրեն յանձնեց մինչեւ հոս բերելու համար :

Շուքրի էֆէնտի ձիաւորները գետեգերք զրկեց պատուիբելով որ լաւ մը լուացուին, կերակուրնին ուտեն, հանգչին եւ ապա լուան ձիերն ու կառքը :

Իսկ Սաթիայի եւ Գրիգորի ոտքերը լուացին տան սպասուհիները եւ շուտով ճաշի նստան :

— Միրելի մօրեղբայր, ըսաւ Սաթիա, մենք հոս եկած ենք նախ քեզ եւ ընտանիքդ ողջունելու, բայց ուրիշ նպատակ մըն ալ ունինք :

— Ի՞նչ է փափաքդ, աղջիկս, ամէն ուզածդ պիտի կատարեմ :

— Կը փափաքիմ այս երիտասարդը մինչեւ Անի տանիլ եւ ցոյց տալ այդ հինաւուրց քաղաքը :

— Անիկա, կեալուրներուն հին մայրաքաղաքն է . հրաշալի պարիսպներով եւ չքնաղ տաճարներով յայտնի ոստան մը :

— Ուսկի՞ց է այս շնորհալի տղան . քիչ մը հայու կը նմանի : Ինչ անուշիկ մարդիկ կային անոնց մէջ, բայց մերինները ջարդեցին ու մեռցուցին :

— Լաւ գուշակեցիր, մօրեղբայր . ասիկա հայու զաւակ մըն է, բայց հազար թուրք կ'արժէ : Եթէ ասիկա չըլլար՝ հայրիկս մեռած էր :

— Ի՞նչ կ'ըսես, ո՞վ էր սպաննել ուզողը :

— Մերիններէն մէկը . թէ՛ հացերնիս կ'ուտեն եւ թէ՛ կը դաւաճանեն :

Մինչեւ այդ վայրկեան Այիշէ խանըմ խօսքի մէջ չէր մտած . յանկարծ միջամտեց .

— Եթէ այդպէս ազնիւ տղայ մըն է, ասկէ ետք մեր զաւակին տեղ պիտի դնենք զինքը :

— Արդէն մայրս ալ զինք իր զաւակը կը նկատէ :

— Անունդ ի՞նչ է, աղաս :

— Գրիգոր :

— Ոչ, մայրիկ, Գրիգոր չէ անունը, այլ՝ Ոսկի Գրիգոր, միջամտեց Սաթիա ինքնիրմէ դուրս ելած :

— Նայէ տղաս, ըսաւ Շիւքրի պէյը, հոս մարդ թող չգիտնայ քու հայ ըլլալդ . տգէտ մարդիկ են, բայց բնաւ մի վախնար, ես քեզի հետ եմ : Զաւակս քաղաքին ոստիկանապետն է, ուր որ երթաս՝ ետեւէդ գաղտնի ոստիկաններ կը դնէ :

— Միտքս բան մը եկաւ, ըսաւ Այիշէ խանըմ : Կը յիշե՞ս Շիւքրի, որ անցածները մեզի հայ աշուղ մը եկաւ . անունը Աւետ :

— Հա՛, կը յիշեմ, ատ ինչ ձայն ունէր եւ որքան իմաստուն էր : Ամիս մը հոս պիտի մնար . դուցէ դեռ մեկնած չէ :

— Լաթիֆէ աղջիկս, գնա Իսմայիլ ծառան . ինծի կանչէ :

— Հրամայեցէք Շիւքրի պէյ, գոչեց սպասաւորը ներս մտնելով:

— Շուտ գետեզերք վազէ. հոն կայ կեալուրներու գմբէթաւոր եկեղեցին. անոր դրան աստիճաններուն վրայ նստած կ'ըլլայ այդ նշանաւոր ծեր աշուղը. ինծի կանչէ:

Իսմայիլ գլուխը ծռեց մինչեւ զետին ու մեկնեցաւ:

Այս բոլոր խօսակցութեան ժամանակ պէյին երկու մանչերը եւ երկու աղջիկները հիացած կը նայէին մէյ մը Սաթիա իշխանուհիին, մէյ մը Ոսկի Գրիգորին: Յայտնի էր որ հաւնած էին երկուքին ալ եւ առիթ կը փնտռէին խօսելու անոնց հետ:

Գրիգոր, որ սկիզբը քիչ մը շուարած էր, կամաց կամաց գտաւ իր բնական վիճակը եւ բոլորին պատմեց Սուլէյման աղայի, Նուրիման խանըմի եւ մանաւանդ Սաթիայի ըրած ազնուական գործերը:

Ճաշէն վերջ բոլորը քովի սենեակը անցան սուրճ առնելու եւ խօսակցութիւնը շարունակելու համար:

Յանկարծ Իսմայիլ դուռը բախեց ու ներս մտաւ.

— Տէր իմ, կանչեցի կեալուր աշուղը:

— Ներս հրամցուր:

Եւ ահա աշուղ Աւետ ներս մտաւ ահ ու դողով:

— Մի՛ վախնար, սիրելի ծերունի, ըսաւ Շիւքրի պէյ: Ուրախ լուր մը տալու համար կանչեցի քեզ:

Մինչ աշուղ Աւետի սիրտը կը հանդարտէր, մեր Գրիգորի սիրտը աւելի արագ կը բարախէր: Այդ մարդուն դէմքը անծանօթ չէր իրեն համար. կարծես տեղ մը տեսած էր զայն:

— Կը տեսնե՞ս այս գեղեցիկ երիտասարդը. այս ալ քեզի պէս կեալուր է, բայց մեզի սիրելի:

Աշուղ Աւետ վերէն վար չափեց Գրիգորը, ապա աչքերը անոր աչքերուն յառելով ըսաւ.

— Տղաս, քեզ տեսած եմ ես, բայց թէ ուր՝ չեմ գիտեր:

Գրիգոր աւելի ուշադրութեամբ զննեց ծերունին ու գոչեց.

— Այո, յիշեցի, իրար տեսած ենք Սուլէյման աղայի անտառներուն մէջ, երբ դուն հովիւներուն կը պատմէիր այդ Հօճային պատմութիւնը:

— Ճիշդ ես, այդ ո՛րքան փոխուած ես տղաս, որ հազիւ ճանչցայ քեզ:

— Նայէ, հայրիկ, ըսաւ Շիւքրի. այս երիտասարդը եւ Սաթիա իշխանուհին կը փափաքին տեսնել Կարսի տեսարժան վայրերը եւ մանաւանդ Անի քաղաքը: Գուն հին մարդ ես, առաջնորդէ գիրենք եւ բացատրէ ամէն բան:

— Քու հրամանդ ինծի համար պատգամ է. սիրով յանձն կ'առնեմ առաջարկդ:

— Օր մը թող հանգչին, միջամտեց Այիշէ խանըմ, ապա կ'այցելեն Կարսն ու Անին:

Քանի մը օր ետք աշուղ Աւետ, մաքուր հագուած, Շիւքրի աղային տունը եկաւ: Սաթիա եւ Գրիգոր արդէն պատրաստ էին: Երեքը միասին կառք մտան եւ ուղղուեցան Կարսի բերդը:

Երբ անոր դուռներուն մօտեցան, տեսան Կարուց

գետը, որ կը հոսէր կապոյտ ջուրերով: Անոր ճիշդ ե-
զերքին մօտիկ Գրիգոր նշմարեց հայկական սքանչելի
տաճար մը եւ աշուղ Աւետին դառնալով հարցուց .

— Հայրիկ, ասիկա ո՞ր տաճարն է:

— Տղաս, ասիկա Աբաս թագաւորի շինած Առա-
քելոց եկեղեցին է: Հայոց պատմութիւնը կ'ըսէ, թէ
Ափսաղներու Բեր թագաւորը, երբ իր բանակներով
Կարսի մօտեցաւ, պատգամաւոր զրկեց Աբասի թէ.—
Մի օժէր գայն, որովհետեւ ես մեր ծէսով օժել պիտի
տամ: Աբաս պատասխանի փոխան յարձակեցաւ անոր
բանակին վրայ, թագաւորը զերի բռնեց ու այս տա-
ճարին դիմաց բերելով ըսաւ.— Լա'ւ նայէ այս տա-
ճարին, որովհետեւ վերջին անգամ պիտի տեսնես գայն:
Ու կուրցուց անոր աչքերը:

— Ի՞նչ քաջ մարդ է եղեր այդ Աբասը, բացազան-
շեց Սաթիա:

— Նախ այդ տաճարը մտնենք, ապա բերդ կը
բարձրանանք, ըսաւ Գրիգոր:

— Շատ լաւ, պատասխանեց աշուղ Աւետ, ես հոգ-
ւոյս չափ կը սիրեմ այս տաճարը:

Ներս մտան երկիւղած յարգանքով: Աշուղ Աւետ
ու Գրիգոր խոնարհեցան աւագ խորանին դիմաց, խա-
չակնքեցին ու սրտագին աղօթեցին Հայոց Աստուծուն:
Ապա աշուղը ցոյց տուաւ տաճարին գմբէթը եւ բացա-
տրեց, թէ ինչպէս հայկական ճարտարապետութիւնը
առանց սիւներու գմբէթը կը կեցնէր այսպէս սլացիկ:

Սաթիա զարմացած եւ սքանչացած՝ ասդին անդին
կը նայէր եւ ուրախ էր, որ Գրիգոր հպարտ էր իր ազ-
գային հրաշալիքները տեսնելով:

Կարսի բերդը աշխարհի ամենամասնաւորներէն մին

է: Անոր պարիսպները եւ աշտարակները շարք շարք եւ
աստիճանաւոր կը բարձրանան լեռան կողին: Անոր դա-
գաթէն սքանչելի տեսարան մը կը բացուի ամբողջ Շի-
րակի դաշտին վրայ եւ Կարս քաղաքի համայնապատ-
կերը կը գծագրուի քարտէսի մը յտակութեամբ ու
մանրամասնութեամբ: Իսկ Կարուց գետը անոր եղեր-
քէն քերելով կ'երթայ խոռոնուելու Արաքսին:

— Ահա այս է Շիրակի դաւառի կուրծքը, բացա-
տրեց ծերունի աշուղը: Այս բերդն էր, որ կը պաշտ-
պանէր մեր քաղաքներն ու զիւղերը: Երբ թշնամին
ուզէր Շիրակի վրայ յարձակիլ, մենք այս բարձունքէն
կը տեսնէինք զինք տասնեակ քիլոմետրներով հեռուէն:

— Անին կ'երեւի՞ այստեղէն, հարցուց Գրիգոր:

— Ո՛չ, Անին այնպիսի դիրք մը ունի, որ չ'երե-
ւիր. եթէ օդանաւ նստինք՝ կը տեսնենք: Յետոյ շուրջ
60 քիլոմետր հեռու է մեզմէ:

Կարսի մէջ տեսան նաեւ այրած ու փլած եկեղե-
ցիներ եւ հատ մըն ալ շտեմարանի վերածուած:

Երբ երեկոյեան մօտ տուն վերադարձան, Շիւքրի
աղան եւ Այիշէ ուրախութեամբ ողջունեցին զերենք:
Իսկ Լաթիֆէ եւ Աթիշէ աղջիկները եւ Սալհն ու Պեքիր
մանչերը մեծ գուրգուրանքով պաշարեցին թէ՛ Սա-
թիան եւ թէ՛ Գրիգորը ու զանազան խաղեր խաղացին:

Աշուղ Աւետ իր բնակարանը գնաց երկու օր վերջ
վերադառնալու պայմանաւ:

Մինչ այդ Ռեզզ օստիկանապետը, Շիւքրիի ան-
դրանիկ գաւաիը, հրամանագիր մը ստորագրեց, թէ՛
աշուղ Աւետ, Սաթիա եւ Գրիգոր կրնային Անի եւ շըր-
ջակայքը պտըտիլ: Այս էր օրէնքը, քանի որ Անին
Սովետական Հայաստանի ճիշդ սահմանին մօտիկն էր:

Վերջապէս հասաւ այն երջանիկ օրը, երբ Գրիգոր պիտի տեսնէր Բագրատունի թագաւորներու ոստանը՝ չքնաղ Անին:

Սաթիա եւ Գրիգոր քով քովի նստան կառքին մէջ. դիմացնին՝ իմաստուն Աւետ:

Ռեղք ոստիկանապետը քանի մը ձիաւոր ոստիկաններ ձգեց անոնց առջեւէն ու ետեւէն:

Շիրակի դաշտերը տափարակ ու հարթ են: Ճամբորդը կ'անցնի այդ ընդարձակ տարածութիւններէն ու հազիւ թէ կը հանդիպի խեղճուկ գիւղերու եւ ոչ այնքան բարձր սարերու:

— Պօսէ, պատմէ մեզի, Աւետ հայրիկ, լռութիւնը ընդհատեց Սաթիա: Երբեք մի քաջուիր ինձմէ. դիս հայուհիի մը տեղ դիր եւ ըսէ ամէն բան: Ես գիտեմ, որ դուք հին ու զարգացած ազգ էք ու ես եւ ծնողքս կը յարգենք ու կը սիրենք ձեզ:

— Ծնորհակալ եմ, Սաթիա, այս քաջալերական խօսքերուդ համար, միջամտեց Գրիգոր: Աւետ հայրիկը ինձի պէս քեզ կը սիրէ եւ պիտի պատմէ ամէն բան:

— Ես ալ կը սորվիմ ձեր անցեալ պատմութիւնը ու կը զարգանամ: Պատմութիւնը կեանքի վարժապետն է, կ'ըսեն:

— Սիրելի Գրիգոր, սկսաւ աշուղ Աւետ, այս ընդարձակ տարածութիւնը Շիրակի դաշտ կը կոչուի: Մեր հայրերը այնքան խնամքով կը մշակէին այս դաշտերը, որ Հայ ժողովուրդի ամբողջ ցորենը կը հանէին:

— Իսկ հիմա քանի մը գիւղակներ միայն կան այս

ընդարձակ դաշտագետիններուն վրայ, ուր քիւրտեր կ'ապրին խաշնարածութեամբ, պատասխանեց Սաթիա:

— Պատմութիւնը դարձող անիւ մըն է, աղջիկս, ըսաւ աշուղ Աւետ: Այն ատեն Շիրակը անխիւ վրան կը դտնուէր, այժմ անոր վարը կը ճզմուի:

— Հեռուն աշտարակի նման բան մը կը նշմարեմ, ի՞նչ կառոյց է արդեօք, հարցուց Գրիգոր:

— Տղաս, անիկա Հոռոմոսի վանքն է, ուր կը թաղուէին Բագրատունի թագաւորները: Այդ վանքը չինեց մեր Արաս հանճարեղ արքան:

— Մինչեւ հիմա դեռ կա՞ն մեր թագաւորներուն շիրիմները:

— Ես նախորդ գալուստ չտեսայ այդ վանքը, միջամտեց Սաթիա. Հայու աչք պէտք է հայկական նըշխարները լաւ տեսնելու համար:

— Իրաւունք ունիս, իշխանուհի: Օտարին համար Հոռոմոսը աւերակոյտ մըն է, բայց մեզի համար՝ սըրբազան յուշարձան մը:

Եւ արդարեւ այդ վայրկեանէն իրենց կառքը սկսեալ աւելի տատանիլ եւ աղմկալից դառնալ, ճամբան չափազանց անհարթ էր:

Քիչ ետք ահա դիմացնին ելաւ պարիսպներու, եկեղեցիներու եւ այլ աւերակներու համոյթ մը դեղնապոյն կոփածոյ քարերով:

Վայրկեան մը կառքը կանգ առաւ: Երեք ճամբորդները վար իջան եւ սքանչացած դիտեցին տխուր, բայց տպաւորիչ տեսարանը:

— Այս ամբողջ շինութիւնները կը կոչուէին Հոռոմոսի վանք կամ Սօշաւանք, բացատրեց աշուղը: Այս շինութիւնը կը կոչուէր նաեւ հանգստարան, որովհետեւ ամէն կողմէ եկող ճամբորդները կանգ կ'առնէին այստեղ ու կը հանդատանային:

Վանքը նշանաւոր էր իր վարդապետներով ու կրօնաւորներով, որոնք հոս ունէին գրադարան եւ կը գրադէին հայկական մշակոյթով:

Մինչ այդ երեքը միասին ուղղուեցան դէպի աւերակները եւ մտան եկեղեցիները եւ մատուռները:

— Տեսէ՞ք, շարունակեց աշուղը, պատերուն վրայ գրութիւններ կան. ասոնք են հայկական արձանագրութիւնները:

— Ո՞ւր են մեր թագաւորներու շիրիմները, հարցուց Գրիգոր:

— Անոնց տեղը ասկէ քսոորդ ժամ հեռու է եւ կը կոչուի Հանգստատուն Բագրատունի Թագաւորաց: Կ'ուզէ՞ք որ երթանք:

— Այո՛, այո՛, անպայման երթանք, պնդեց Գրիգոր:

— Հա՛րկաւ երթանք, աւելցուց Սաթիա. ես ալ չեմ տեսած թագաւորներու գերեզմանը. ով գիտէ ի՞նչ գեղեցիկ կ'ըլլան:

— Եւ հաճելի է քալելը այս բնութեան մէջէն:
Հազիւ 15 վայրկեան քալած էին, երբ յանկարծ տեսան երկու մատուռներ:

Այս մատուռները նուիրուած են Ս. Մինասի եւ Ս. Գէորգի:

Նախ կրիսաւեր մատուռներ մտան եւ երբ Ս. Գէոր-

գէն կ'ելլէին, երեքը մէկ նշմարեցին վսեմաշուք յիշատակարան մը:

Երեք տախտակաձեւ քարեր, իրարու վրայ դրուած աստիճան աստիճան եւ անոնց վրայ շիրիմ մը, որուն մէկ կողմը փորագրուած է «Աշոտ Թագաւոր Հայոց († 977)»:

— Ահա այս է մեր ամենարարի եւ քաջազուն Աշոտ Ողորմած Թագաւորին շիրիմը:

Գրիգոր երբ տեսաւ այս դամբարանը եւ լսեց Հայոց Թագաւորին անունը, մարմինը փուշ փուշ եղաւ, աչքերը լեցուեցան եւ ինքզինքը մոռնալով՝ վազեց փարեցաւ այդ շիրիմին եւ բարձրաձայն հեծկտալով լացաւ:

— Ի՞նչ եղաւ քեզի, սիրելի Գրիգոր, բացազանչեց Սաթիա, արդեօք ազգակա՞նդ էր այս թաղուածը:

— Ոչ, իշխանուհի, միջամտեց աշուղը. ասիկա մեր ազգին ամենասիրելի թագաւորներէն մին եղած է. այնքան ողորմած, որ ամէն անգամ իրեն հետ ճաշի կը նստեցնէր տասը աղքատներ եւ անձամբ կը ծառայէր անոնց:

— Նայէ՛, նայէ՛, Գրիգոր որքան կը սիրէ իր հայրենիքը եւ անոր թագաւորները: Երանի՛ այն ազգին, որ այսպիսի զաւակներ ունի:

Սաթիա եւս յուզուեցաւ եւ Գրիգորի մօտենալով բտաւ.

— Սիրելի Գրիգոր, շատ մի յուզուիր. օր կու գայ որ դուն ալ Հայոց թագաւոր կ'ըլլաս:

Գրիգոր սթափեցաւ իր ազգային ջերմ գզացումներէն եւ արցունքները սրբելով ոտքի ելաւ:

— Հարկ է որ շարունակենք մեր ճամբան, այլապէս կ'ուշանանք:

— Վայրկեան մըն ալ, հայրիկ, հարցուց Գրիգոր-տես, Աշոտ թագաւորի սնարին քով ուրիշ արկղածեւ շերիմ մը կայ, որո՞ւնն է արդեօք:

— Շատ հաւանաբար Աշոտի կնոջ՝ Խոսրովանոյ թագուհիին է, բայց որոշ չեմ գիտեր:

Համբոյր մըն ալ անոր տուաւ Ոսկի Գրիգոր եւ հետեւեցաւ աշուղ Աւետին, որ դէպի կառքը կը վերադառնար:

Կառքը ճամբայ ելաւ դէպի Անի: Հոռոմոս վանքի այցը փոքրիկ շեղում մը եղած էր. պէտք էր որ քիչ մը անապարէին, որպէսզի կորսուած ժամանակը շահէին:

Հոռոմոս գետակին եղերքէն յառաջանալով, մտան Անիի իսկական ուղին:

— Ասկէ Անի քանի՞ ժամ կ'առնէ, հարցուց Սաթիա:

— Շատ հեռու չէ, շուտով կը հասնինք:

— Այն ատեն մեր ձիաւորներէն երկուքը թող վազեն առաջ եւ սահմանապահ զինուորներուն իմացնեն մեր ժամանումը:

Եւ իրեն մօտ կանչելով անոնց գլխաւորը՝ պատուիրեց անապարել: Զիաւորը մտրակեց իր երիվարը եւ կորսուեցաւ հորիզոնին վրայէն:

Ու կառքը կը վազէր ոլոր մոլոր ու քարքարուտ ճամբայէն, մերթ իջնելով ու մերթ ելլելով:

Յանկարծ բարձր գիրքի մը վրայէն տեսնուեցաւ

Անին, իր ատամնաւոր պարխապներով եւ աշտարակներով: Կարծես կանոնաւոր բանակ մը կը փակէր ճամբան:

Գեռ յառաջացան:

Գիմացնին ելաւ զինուորական կայանը, ուր արդէն կը սպասէին քանի մը զինուորներ: Բոլորը մէկ բարեւի կեցան եւ անոնց հրամանատարը դռնէն ցնցեց:

— Մենք արդէն ստացած էինք Կարսի ոստիկանապետ Ռըզքի յանձնարարականը, երբ ձեր ձիաւորը բերաւ ուրիշ հրամանագիր մը: Հրամայեցէք, գացէք ուր եւ որքան որ կ'ուզէք, ոչ մէկը կրնայ խանդարել ձեր հանգիստը:

— Սակայն քանի մը ժամէն արեւը մարը կը մտնէ, զիտել տուաւ ենթասպան. լաւ կ'ըլլայ որ գիշերը հոս անցընէք եւ վազն առտու շարունակէք դէպի Անի:

— Ո՛չ, պէյ էֆէնտի, պատասխանեց Սաթիա, քանի որ Անին զիմացնիս է, շուտով ներս մտնենք եւ այցելենք:

— Ամէն պարագայի մենք հոս ենք, պատրաստ ամէն ձեւով օգտակար ըլլալու ձեզի:

— Արդէն օդը տաք է, գիշերը կրնանք դուրսը անցընել, ըսաւ Սաթիա:

— Ժամը յին ձեզի կը զրկենք կերակուր, պտուղ ու պաղ թան. անշուշտ յոգնած էք եւ անօթի, պատասխանեց հրամանատարը:

Մինչ այդ զինուոր մը ափսէի վրայ հրամայուց պաղ օշարակ եւ ապա սուրճ:

Երբ Գրիգոր գովացուցիչ կը խմէր, տեսաւ թէ ինչպէս բոլոր ներկաները սքանչացումով կը զիտէին Սաթիան ու զինքը: Ու Սաթիայի դառնալով ըսաւ.

— Աճապարենք քոյրիկ, օղբ զով է եւ շատ յարմար Անին այցելելու:

Հրածեշտ առին զինուորականներէն ու կառքը ուղղուեցաւ դէպի Անի:

Արեւու մեղմ ու դեղնաւուն ճառագայթներուն տակ դիմացնին կանգնած էր չքնադադեղ Անին:

Յիսուն մեթր մնացած՝ վար իջան կառքէն:

Ձիււորները ցրուեցան ու մնացին երեք այցելուները:

Գրիգոր, Աւետ ու Սաթիա հիացիկ դիտեցին Բագրատունի արքաներու թագ ու պարծանք Անի թագուհին:

Ոչ ոք կըրցաւ խօսիլ պահ մը բոլորն ալ յուզումով լեցուեցան:

Աշուղ Աւետ նշմարեց Գրիգորի աչքերէն հոսող արցունքները եւ անոր ահանջին փսփսաց.

— Քաջ եղիք, Գրիգոր. առիւծներու քաղաքին դիմաց լացը անօգուտ է. խոստացիր միայն, որ օր մը պիտի վերագրաւես Անին: Միշտ յիշէ, որ Սաթիան ալ կը յուզուի քու լացէդ:

— Ո՞վ շինած է այս քաղաքը, հարցուց Սաթիա իշխանուհին: Մեզի ըսին, թէ Սելճուքեան թուրքերը հիմնած են զանի:

— Ոչ, սիրելի աղջիկս, այս քաղաքը Սելճուքներէն առաջ գոյութիւն ունէր: Ասիկա մայրաքաղաք ընողն ու զարգարողը եղաւ Աշոտ Ողորմած մեծ թագաւորը 961ին, որուն շիրմը տեսանք:

— Իսկ այս վիթխարի պարիսպները եւ հոյակերտ աշտարակները ո՞վ է շիներ:

— Ներքին կոչուած պարիսպները դարձեալ Աշոտն

է շիներ, իսկ այս դուրսի հսկայական պատերն ու բուրգերը շինած է մեծն Սմբատ Տիեզերակալ, Աշոտի որդին: Երնած է նաեւ աւագ դուռը իր երկաթագամ մայրագերաններով: Այնքան ամուր էր Անին, որ Բիւզանդական 80․000 բանակներ չկրցան զէնքով գրաւել, այլ՝ խարէութեամբ ու դաւով:

— Մօտ հազար տարիներ անցեր են եւ ահա դեռ կանգուն կը մնան այս պատերն ու դուռները, հաստատեց Սաթիա:

Եւ սկսան աւելի մօտենալ Անիին:

— Հայրիկ, ըսաւ Գրիգոր, տե՛ս, բուրգին վրայ վազրի քանդակ մը կայ. ի՞նչ կը նշանակէ:

— Վազրը Բագրատունի քաջ արքաներու խորհրդանշանն էր, մինչեւ այսօր մնացեր է:

Ու երեքը մէկ ներս մտան եւ ձախ դառնալով քալեցին:

— Առաջին գմբէթաւոր տաճարը Ս. Փրկիչ կը կոչուի, բացատրեց Աւետ աշուղը:

— Ի՞նչ գեղեցիկ տաճարիկ մըն է, հիացած գոչեց Գրիգոր:

Բայց երբ անոր միւս կողմը անցան, տեսան որ կէսը փլած էր:

— Ափսո՛ս, բացագանչեց Սաթիա, կէսը փուլ եկած է. ո՞վ գիտէ ով վնասած է ասոր:

— Յառաջանանք, ըսաւ աշուղ Աւետ. անդին աւելի գեղեցիկ ու աւելի մաքուր մնացած տաճար մը կայ, որ Սուրբ Գրիգորի նուիրուած է եւ կը կոչուի Հոնեց Տիգրանի եկեղեցին:

Միասին ներս մտան այդ տաճարէն ու վարման-

քով տեսան, որ անոր պատերը, մանաւանդ առանտա-
զը զարդարուած են գունաւոր որմանկարներով :

Հազիւ դուրս ելած՝ ջուրի ձայն մը կեցուց զիրենք :

Ու դէպի ետ դառնալով տեսան, որ վարէն կը վա-
զէր Ախուրեան գետը :

— Ասիկա մեր Անիի պաշտպան հերոս գետն է,
բացազանչեց Աւետ: Քաղաքը պարպուած է իր բնիկ
տէրերէն եւ սակայն Ախուրեան կը շարունակէ պահա-
պանի իր դերը :

Յանկարծ թուրք զինուոր մը վազելով դէպի իրենց
կողմը եկաւ եւ ըսաւ Սաթիայի.

— Կը տեսնէ՞ք, հեռուն, բարձունքին վրայ պահա-
կանոցներ կ'երեւին. անոնք Հայ սահմանապահ զին-
ուորներ են. չըլլայ թէ պատերէն բան մը վար առնէք,
չիտակ վրանիդ կը կրակեն. ատ կողմերը շատ մի նա-
յիք :

Այս ըսաւ ու հեռացաւ :

Գրիգոր պահ մը դէպի այդ կողմը նայեցաւ, հա-
ռաչեց ու աշուղ Աւետին դառնալով՝

— Հայրիկ, երանի՜ թէ Անին ալ մեր սահմանին
մէջ ըլլար :

— Այդ օրն ալ կու գայ, սիրելի Գրիգոր :

Ու խումբը շարժեցաւ դէպի մեծ կառոյց մը, որ
իրենց կը սպասէր կարծես հետերնին խօսելու համար :

— Ահա դիմացնիս կանգնած է Անիի կաթողիկէն,
գործ՝ մեր ամենանշանաւոր Տրդատ ճարտարապետին,
բացատրեց աշուղը :

— Ո՞վ չի՞նել տուաւ այս տաճարը, հարցուց Գրի-
գոր :

— Այս տաճարի շինութիւնը սկսաւ Սմբատ Բ.

Տիեզերակալ 980ին, բայց չհասաւ լրացած տեսնելու,
որովհետեւ քսան տարի տեւեց անոր գործը : Սակայն
իրեն յաջորդ Գազիկ Ա.ի կողակիցը՝ Կատրամիտէ թա-
ղուհին իր անձնական ծախսով ամբողջացուց զայն :
Գմբէթին վրայ տեղաւորեցին մարդաչափ արծաթէ խաչ
մը, որ արեւէն կը փայլէր եւ անոր տակէն՝ ներսէն՝
կախեցին Հնդկաստանէն բերուած բլւրեղեայ հսկայ
կանթեղ մը :

— Ափսո՞ս, սակայն, հայրիկ, բացազանչեց Սա-
թիա, գմբէթը չ'երեւիր :

— Այո՛, աղջիկս, անիկա տապալած է պատերազմ-
ներէն ու երկրաշարժներէն :

— Հիմա ներս մտնենք, գոչեց անհամբեր Գրիգոր :
Եւ անա պատահեցաւ զարմանալին :

Հազիւ ներս մտած, նախ անոյճ եղանակ մը դպաւ
ականջներուն ու տեսան վեղարաւոր անձ մը, որ թե-
ւերը տարածած կ'երգէր :

Երեքը միասին արձանացած մնացին : Անձանօթը
չզգաց անոնց մուտքը ու շարունակեց երգել .

— «Լոյս գուարթ սուրբ փառաց անմահի Հօր երկ-
նաւորի սրբոյ կենարարի Յիսուս Քրիստոս» :

«Նկեալքս ի մտանել արեգականն տեսաք զլոյս ե-
րեկոյիս» :

Ու տաճարին կամարները արձագանդ կու տային
ու կարծես անձանօթին աղօթքին կը ձայնակցէին :

Վերջացուց մեղեդին, ծունկի եկաւ, երեք անգամ
համբուրեց աւագ խորանի սեմը եւ ետ դարձաւ դուռնէն
դուրս գալու համար, ու տեսաւ երեք անձանօթները :
Սարսափի արտայայտութիւն մը ունեցաւ եւ ուզեց
փախչիլ, բայց այդ անկարելի էր :

— Ո՞վ էս դուն, անծանօթ հայրենակից, հարցուց աշուղ Աւետ:

— Դուք ովքե՞ր էք, խնդրեմ նախ դուք յայտնեցէք ձեր ինքնութիւնը, որ ես անոր համեմատ պատասխանեմ:

— Մենք հայրենակարօտ հայեր ենք, եկած՝ Անիի սքանչելիքները վայելելու:

— Քանի որ Հայեր էք՝ կրնամ համարձակ խօսիլ. աս նազելի աղջիկն ալ Հայ է:

— Այո՛, անծանօթ, զիս ալ Հայ նկատէ եւ խօսէ անվարօրէն:

— Ասիկա մեր իշխանուհին է, անծանօթ եղբայր. թէեւ օտար, բայց կը սիրէ մեզ:

— Ես կարսեցի վանական մըն եմ, որ ամէն Շաբաթ իրիկուն հոս կու գամ որպէս խաչնարած հովիւ եւ երեկոյեան ժամերգութիւնը կ'ըսեմ ու Լոյս Զուարթը կ'երգեմ՝ ուրախացնելու համար Անի քաղաքի նընջեցեալ բոլոր հոգիները:

— Ձե՞ս վախնար, որ թուրքերը գան ու քեզ մեռցընեն:

— Ո՛չ, չեմ վախնար, որովհետեւ անոնք ինծի խենթ կ'ըսեն եւ կարեւորութիւն անգամ չեն տար:

— Գիշերները ո՞ւր կ'անցընես:

— Անիի պարիսպներէն քիչ մը անդին Հովիւի եկեղեցի մը կայ, հոն կը պառկիմ եւ առտու կանուխէն կ'ելլեմ ոչխարներս արածելու:

— Ուրիշներ ալ կու գա՞ն այցելելու Անիի մնացորդները:

— Այո՛, բազմաթիւ Հայեր, Ֆրանսացիներ, Ամերիկացիներ եւ Իտալացի դիտնականներ կու գան եւ

հիացած ետ կը վերադառնան:

— Դուն կը խօսի՞ս անոնց հետ:

— Եթէ Հայեր ըլլան, իրր հովիւ կը մօտենամ անոնց ու կը հարցնեմ, թէ ի՞նչ կ'ընեն աշխարհի միւս Հայերը:

— Այս ի՞նչ հայրենասէր ժողովուրդ է եղեր Հայր, դոչեց Սաթիա. ես կը կարծէի, որ աշխարհի վրայ քանի մը Հայեր մնացած են միայն եւ անոնք մուրալով կ'ապրին:

— Ո՛չ, աղջիկս, պատասխանեց աշուղ Աւետ. դեռ շատ են Հայերը եւ ամէն կողմ հասած փայլուն ու բարօր դիրքերու: Գնա Սուրիա, գնա Լիբանան, Ֆրանսա եւ Ամերիկաները ու պիտի տեսնես թէ ի՞նչ ազգ է:

— Ահա ճիշդ այդ ժողովուրդին համար է, որ ես միշտ կ'աղօթեմ եւ յոյս ունիմ, թէ օր մը կը վերադառնան ու կը շինեն Անին իր տաճարներով ու պարիսպներով, մէջ մտաւ անծանօթը:

— Եկէք աղօթք մըն ալ ընենք այս սուրբ Կաթողիկէին կամարներուն տակ եւ ապա մեկնինք:

Անծանօթը, Աւետ աշուղ ու Գրիգոր համաձայնեցան, որ Տէր ողորմեան երգեն, ու երեքը մէկ բերան երգեցին Հայ ժողովուրդի սրտէն բխած Կոմիտասեան մեղեդին: Տաճարին կամարները թնդացին եւ իրենց հառաչանքը շիտակ երկինք բարձրացաւ Կաթողիկէի փլած գմբէթէն:

Ապա Գրիգոր խնդրեց աշուղ Աւետէն, որ երգէր պանդուխտներու սրտառուջ կանչը մարմնաւորող Կրտսնիկ ուստի կու գասը:

Երբ ծերունի աշուղին ձայնը հնչեց այդ միայնութեան մէջ, նախ Սաթիա եւ ապա Գրիգոր ու անծանօթը հեծկլտագին լացին:

Ելլելու պահուն Գրիգոր հարցուց.— ո՞վ գիտէ ինչ գեղեցիկ դուռներ ունէր այս տաճարը:

— Ասոր մէկ փառաւոր ու գեղարուեստական դուռը կը գտնուի եղեր Էրնիթաթի մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Թորամանեան «(Ա. հատոր, էջ 368)»:

Ու դուրս եկան Հայոց փառքի եւ հաւատքի այդ յուշարձանէն ու գիմեցին զէպի փոքրիկ, բայց շատ գեղեցիկ մատուռ մը:

— Ասիկա Ապուղամբենց Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին է, շինուած 994ին, որպէս հանդատարան Պահլաւունիներու տոհմին, ըսաւ աշուղը:

— Ալիշան կը գրէ, թէ շատ հաւանաբար Տրդատ ճարտարապետին գործն է, շարունակեց անձանթը:

— Իսկ ասդին կը տեսնուին հսկայ աւերակոյտեր, ասոնք մնացորդներն են արքունական պալատին:

— Աւա՛ղ, որքան սեւ է մեր ճակատագիրը, որ կորսնցնելէ ետք մեր թագաւորութիւնը, կորսնցուցինք նաեւ մեր մարմարէ պալատներն ու փառաւոր տաճարները, բացազանչեց Գրիգոր:

— Ես տեսած եմ, որ Անիի սքանչելի քարերէն ու քանդակներէն շատեր, զէպի Կարս կը տանին տուներ շինելու համար:

Մինչ այդ՝ աւագ դրան կողմէ ձայներ լսուեցան: Քանի մը զինուորներ ճաշամաններով հասած էին ու կերակուրի կը հրաւիրէին Անիի այցելուները:

Սաթիա զբօսաշրջիկներուն դառնալով ըսաւ.

— Կարծեմ ամէն բան տեսանք, այժմ երթանք ազուոր ընթրիք մը ընենք եւ գիշերելու տեղերնիս որոշենք:

Անձանթը անապարանքով հրաժեշտ առաւ եւ առ-

ջեւը ձգելով իր քանի մը ոչխարները հեռացաւ աւերակներու մէջ ու կորսուեցաւ, հետը տանելով իր անձին եւ անցեալին դադտնիքը:

Միւսները նստեցան մուտքի աշտարակներուն ստորոտը եւ ակորթակով կերան ու խմեցին ինչ որ սահմանապահներուն հրամանատարը զրկած էր:

Երբ ուտելը վերջացաւ, հարիւրապետը Սաթիան ողջունելով հարցուց.

— Ո՞ւր պիտի գիշերէք այս գիշեր:

— Եթէ կարելի է մեզի բերէք երկու վրան. մին ինձի, միւսը այս երկու ընկերներուս համար:

Կէս ժամ չանցած արդէն լարուած էին վրանները:

Զինուորները հեռացան: Մնացին միայն իրենց ընկերակցող ձիաւորները, որոնք յետոյ զօրանոց գացին եւ հիւր եղան պահակներուն:

Երբ գիշերը իջաւ Անիի աւերակներուն վրայ եւ լուսինը բարձրացաւ հորիզոնէն, այդ սրբազան փլատակները կարծես լեզու առին ու կը պատմէին, թէ ինչե՛ր տեսած էին դարերու ընթացքին:

Սաթիա շուտով քաշուեցաւ իր վրանը եւ պառկեցաւ ուրախ ու երջանիկ, քանի որ կատարած էր իր սիրական Գրիգորի փափաքը:

Իսկ Գրիգոր եւ Աւետ դեռ երկար ատեն արթուն մնացին ու խօսեցան Բագրատունի արքաներու, Հայ

Միաները նստան մուտքի աշտարակներուն ստորոտը
 և ավտորժակով կերան ու խմեցին:

գեղարուեստի և մեր տաճարներու և պարիսպներու մասին:

Գրիգոր խկապէս գինովցած էր Անիով: Իր ազգասիրութիւնը հարիւր առ հարիւր աւելցած էր և կը մտածէր, թէ ինչպէս պիտի պատմէր Հրանոյշի և ընկերներուն Անիի աւերակներու մասին:

Քնանայէ առաջ վերջին ակնարկ մըն ալ նետեց Անիի վրայ: Անոր պարիսպները կարծես Հայոց բանակի զինուորներն էին, իսկ աշտարակները՝ Բագրատունի արքաները և տաճարները՝ անոր կաթողիկոսներն ու սրբազանները:

Կէս զիշեր էր արդէն, երբ աշուղ Աւետ ու Գրիգոր իրենց վրանը մտան ու մեռելի պէս ընացան:

Գրիգոր երազելով անցուց ամբողջ զիշերը: Տեսաւ Աշոտ Ողորմածը, որ կերակուր կը բաժնէր աղքատներուն: Տեսաւ Անիի կաթողիկէն և անձանօթը աւագ խորանին վրայ և ամբողջ տաճարը լեցուն իշխաններով, իշխանուհիներով ու հազարաւոր ժողովուրդով: Յանկարծ ներս մտաւ կաթողիկոսը՝ հագած ոսկի դիպակ շուրջառ, կուրծքին լանջախաչ, ձեռքը բռնած հովուական գաւազանը: Սկսաւ պատարագը և հասաւ այն տեղը, ուր սարկաւազը բարձրաձայն կը գոչէ՝ «Ազատութիւն եղբարց մերոց»:

Ընդոտտ արթնցաւ Գրիգոր ու տեսաւ, որ Աւետ աշուղ թովը չէր և դուրսը ձայներ կային:

Սաթիա և թուրք զինուորներ կը խօսակցէին: Անդին պատրաստ էր նախաճաշը:

Ողջունեց Սաթիան և աշուղ Աւետը ու միասին խմեցին առտուան հարազատ կաթը, դժբերած էին շրջակայ հովիւները:

Սակայն Գրիգոր Հոն չէր կարծես, տակաւին կը շարունակէր երազել Բագրատունեաց օրերը:

— Պէտք է կանուխէն ճամբայ ելլենք, որ երեկոյ-եան Կարս հասնինք, ըսաւ Աւետ աշուղ Սաթիայի:

— Ի՞նչ կ'ըսես Գրիգոր. ամէն բան տեսա՞ր, վա-յելեցի՞ր. կ'ուզե՞ս որ մեկնինք:

— Այո՛, իշխանուհի, ես շափազանց գոհ եմ. մեկ-նինք, որ արեւը մարը չմտած՝ մօրեղբօրդ տունը հաս-նինք:

Հրաժեշտ առին սահմանապահ զինուորներէն, մա-նաւանդ ազնիւ հրամանատարէն ու ճամբայ ելան դէ-պի Կարս:

Իրենց ճիւղերները կը սուրային կառքին առջեւէն. խոկ երեքը հանգիստ նստած կը խօսէին Անիի հազար ու մէկ գեղեցկութիւններուն վրայ:

— Այս անգամ, ըսաւ Սաթիա, շատ աւելի լաւ տե-սայ Անին եւ գնահատեցի անոր գեղեցկութիւնն ու ամ-բութիւնը:

— Ես ալ ամէն այցելելուս նոր բաներ կը սորվիմ, պատասխանեց Աւետ:

— Իսկ ես Անին գտայ երեւակայածէս հազար ան-գամ աւելի ճօխ ու գեղեցիկ: Մինչեւ մեռնիմ՝ պիտի չմոռնամ Անին:

— Գրիգոր, ըսաւ աշուղ Աւետ, քեզի հաճելի ա-նակնկալ մը ունիմ: Երբ վերջացուցինք Անիի հրաշա-լիքներու այցելութիւնը եւ մեր վրանը քաշուեցանք, դուն անկողինին մէջ հարիւր անգամ ասդին անդին դարձար. շափազանց յուզուած էիր. խոկ ես այդ դի-չեր մուսաներէս ներշնչուեցայ ու նոր երգ մը յօրինե-

ցի. կ'ուզե՞ս որ երգեմ քեզի եւ իշխանուհի Սաթիայի համար:

— Ոչ միայն կ'ուզեմ, այլեւ սրտանց կը խնդրեմ, որ մեզի երգես քու այդ նոր տաղդ:

— Ով գիտէ ի՞նչ գեղեցիկ յիշատակ մը պիտի թո-ղուս մեզի քու այդ երգովդ:

Աշուղ Աւետ պահ մը շունչ առաւ, աչքերը դէպի հեռաւոր լեռներն ուղղեց եւ ըսաւ.

— Անիէն կու գամ է քերթուածիս վերնագիրը:
Ապա երգեց մեղմ ու կարօտալի ձայնով.

Անին տեսայ հեռուէն, սէգ քագուհին Երակի,
Հին յուշերով տխրեցայ, սուգի արցունք քափեցի.
Բայց երբ մտէն դիտեցի աշտարակներն երկնասլաց,
Մոռցայ ջարդեր ու քալամ, հոգիս մեծցաւ ու խայտաց:

Ի՞նչ մեծ ազգ եմք, խորհեցայ, որ քարերով կանգնեցիմք,
Գեղարուեստի այս կոթող, մեր հանգարին երաշխիք.
Բայց չկային մեծ դռներն ոռոյի դէմ պաշտպաններ,
Անոնց փոխան կու լային, ինկած քարերն ու խաչեր:

Հազիւ կոխած մուտէն ներս, նշմարեցի գարմանով,
Կաթողիկէն Անիի իր գարդերով հոգեթով.
Ափսո՛ս սակայն, հազա՛ր ափսոս, ամոր գմբէթը չկար,
Հայոց գանին ու հաւատինն որպէս վսեմ յայտարար:

Ցանկարծ վարէն լոցի Ախուրեանի հառաչանք,
Ձիւ կը կանչէր պատմելու տեսած օրերն ու տանջանք.
Անդին երկու վիրաւոր, բայց սիրունիկ տառաքներ(*),
Դեռ կ'ապրէին տփալով, գմբէթներով կիսաւեր:

(*) Այդ տաճարներն են՝ Սուրբ Գրիգոր Ազուղամբենց եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին:

Դարձայ դէպի արեւելք, տեսայ սահմանն հայկականն,
երազանքէ արթնցաւ կարծես հոգիս արամեան.
Աւերակներն Անիի յանկարծ շէնցան, շողացին,
Տարածուեցան, միացան Երեւանին, Մասիսին...

Բագրատունի արքաներ եւ հերոսներ քաջարի,
Միրանիով ու ճիով իջան ազնիւ գուպարի.
Ու տիրեցին ծովէ ծով, Կասպից ջուրէն Կիլիկիա,
Եւ յաղթութիւն երգեցին զանգակները վարազայ...:

Ննջէ՛ Անի, դու ննջէ, ազգըդ կ'ապրի տակաւին,
Օր պիտի գայ որ մենք քեզ պիտ' պտակենք թագուհի...
Պիտ' խոնարհին քու առջեւդ թշնամիներդ յարգանքով,
Ու մարտնչին որդիներդ որ դու իշխես գարեբով:

— Աս ինչ գեղեցիկ երգեր ունիք դուք, սիրելի
Գրիգոր, թէ՛ եւ ես բոլոր բառերը չհասկեցայ, բայց ըզ-
գացի, որ կարօտով եւ յորդ գգացումներով օծուն երգ
մըն է, խորհրդածեց Սաթիա:

— Կրած ժողովուրդ էնք, իշխանուհի, պատաս-
խանեց Աւետ, մեր սիրտերէն ցաւ ու սուգ անցած է
դարերով, ու թափանցած է նաեւ մեր երգերուն մէջ:

— Ես իսկապէս յուզուեցայ. կարծես ճիշդ նոյն
բաները պիտի երգէի, եթէ քեզի պէս աշուղ, բանաս-
տեղծ ըլլայի, փակեց Գրիգոր:

Այսպէս խօսելով, մերթ մրափելով եւ մերթ տեղ
մը իջնելով ու ջուր մը խմելով, մեր զբօսաշրջիկները
Կարս հասան Երեկոյեան դէմ:

Կարելի է երեւակայել, թէ ինչ սիրով ու կա-
րօտով ընդունեցան զիրենք Շիւքրի ընտանեկան պա-
րագանները:

Սաթիա համբուրեց մօրեղբայրը եւ ըսաւ.

— Շնորհակալ եմ, հայրիկ, ինձի ըրած այս մեծ
հաճոյքիդ համար: Ամէն բան կարգադրուած էր ժա-
մացոյցի վրայ: Մեզի հետ շատ ազնիւ եղան սահմա-
նապահ զինուորները եւ պակաս բան մը չձգեցին մեզ
դռնացնելու համար:

Երբ դիշերը բոլոր ընտանիքը հաւաքուեցաւ սե-
ղանին շուրջ, ամէնքը մէկ բաժակ վերցուցին ի պա-
տիւ իշխանուհի Սաթիայի, Ոսկի Գրիգորի ու նաեւ ա-
շուղ Աւետի:

— Այլեւս իմ պաշտօնս վերջացաւ, ըսաւ Աւետ,
կրնամ երթալ: Արդէն երկու օր վերջ կը մեկնիմ վան
քաղաքը:

— Ապրիս հայրիկ, ըսաւ Շիւքրի աղան. շատ լաւ
կատարեր ես պաշտօնդ, Աստուած հետդ ըլլայ: Երբոր
այս քաղաքը վերադառնաս, իմ դուռս միշտ բաց է
առջեւդ:

Երբ դուռնէն դուրս ելաւ, Այիշէ տիկինը փոքրիկ
քսակ մը դրաւ աշուղին ձեռքը: Իսկ Գրիգոր յուզումով
համբուրեց անոր ձեռքը եւ ըսաւ.

— Ցտեսութիւն հայրիկ, ո՛վ գիտէ գուցէ օր մը
դարձեալ կը հանդիպինք իրարու:

— Ցտեսութիւն տղաս, Աստուած կատարէ բոլոր
փափաքներդ:

Մինչ աշուղ Աւետ դարպասէն կ'ելլէր, Շիւքրի
խորհրդածեց.

— Ո՛րքան արժէքաւոր մարդ է այս աշուղը. հին
ժամանակներու իմաստուններուն կը նմանի. բերնէն
աւելորդ խօսք չ'եկլեր: Եւ եկուր տես որ մերինները
կեամբուր ըսելով կ'արհամարհեն զայն:

— Աջլորն ալ մարգրիտ գտեր եւ արհամարհեր է, սակայն ատով մարգրիտը չէ կորսնցուցած իր արժէքը:

Անցան օրեր ու շաբաթներ եւ հասաւ հայրենի տուն վերադառնալու ժամանակը:

Գրիգոր ու Սաթիա բոլորովին երջանիկ՝ մտան իրենց կառքը եւ իրենց չորս ձիաւորներուն հետ ճամբայ ելան: Մինչեւ Կարսի դուռը իրենց կ'ընկերանային Շիւքրիի երկու մանչերն ու աղջիկները իրենց կառքով: Հուսկ ողջունեցին երեքն ալ եւ հիւրերը հեռացան:

Յոգնած ու փոշեղից հասան Սուլէյման աղայի գղեակը եւ կարօտակէզ ողջագուրեցին իրենց հայրն ու մայրը:

Ամիս մը բացակայած էին տունէն, բայց կարծես տարիներ էին անոնք, այնքան կը սիրէին զիրար:

24.

Հաճի բէկ, Սուլէյմանի գաւառի դրացին ու դարաւոր թշնամին էր: Ինքն ալ փարթամ ու զօրեղ, բայց անգութ ու նենգամիտ ըլլալուն, զինք չէին սիրեր, ո՛չ իր անեցիները եւ ոչ ալ հպատակները:

Ասոր ազդեցութեան դատին կը տարածուէր մինչեւ Սուրիոյ սահմանը, անկէ ներս ազգականներ ու խնամիներ ունէր, որոնցմէ մին էր եւ Հասան...:

Ամէն տարի, զարնան կամ աշնան, Հասանի եւ Սուլէյմանի հրոսակները կ'արշաւէին իրարու սահմաննե-

րէն ներս ու կը փախցնէին ոչխարներու հօտեր, ձիեր ու երբեմն կ'առեւանգէին գեղանի աղջիկներ:

Հաճի բէկ ունէր իրեն պէս խոշորակազմ ու քուշասիրտ որդի մը Մուրատ անունով, որ գաւառին սարսափն էր, եւ օր մը մինչ իրբեւ պատուիրակ զացած էր Սուլէյման աղայի դուռը, տեսած էր Աղային աղջիկը Սաթիան: Եւ աչքն ու սիրտը վրան մնացած էին:

Անկէ վերջ ամէն ջանք ըրած էր տիրանալու համար անոր:

Ասկի Գրիգոր տեղեակ էր այս բոլորին ու կը հրսէկէր իր տիրուհւոյն վրայ...

25.

Արեւմուտք էր: Արեւը իր դեղին ու մեղոյշ ճառագայթներով կը ներկէր համայն բնութիւնը: Ամէն կողմ հանդարտութիւն կը տիրէր...

Միայն երեք ձիաւորներ հեւ ի հեւ կը սուրային ճամբէ մը:

Կը փութային արեւամուտէն առաջ ժամանել իրենց մտադրած զիւղը:

— Դեռ տասը քիլոմեթր ճամբայ ունինք, տէր, ըսաւ անոնցմէ մին:

— Ճամբան թշնամիի կը հանդիպի՞նք:

— Ոչ, տէր, այժմ ամէնքը իրենց տուները կը քաշուին, օրուան յոգնութիւնը մեղմելու համար: Միայն ազրիւրին մօտ հարսեր կ'ըլլան՝ ջուր կրելով զբաղած:

— Սաթիան ալ կու գա՞յ երբեք այդ կողմերը:

— Ոչ, երբեք, տէր, անիկա սովորութիւն ունի ա-

րեւմուտքին, տան մօտիկ անտառին մէջ ճեմել մօր եւ այլ բարեկամուհիներու հետ :

— Ի՞նչպէս ձեռք պիտի ձգենք զինքը :

— Հարկ է մինչեւ կէս գիշեր անտառին մէջ պահուելու տինք, եւ մինչ ամէնքը կը քնանան, ներսէն մէկը պիտի բանայ մեզի դուռը եւ պիտի յանձնէ աննման Սաթիան :

— Ո՞վ է քեզի այս մեծ ծառայութիւնն ընողը :

— Սուլէյմանի գործակատարը, խորամանկ Համիտ : Անպիտանը 100 դեղին ոսկի պահանջեց այդ գործը զլուխ հանելու համար . բայց մէկն է, որ ուզած բանը կը յաջողցնէ :

— Եթէ ըսածդ ճիշդ է, արդէն Սաթիան իմս է . . . :

Արեւը մարը խոնարհեցաւ ու մեր երեք ճամբորդները թաւուտ անտառը մտան :

Իջաւ մութ խաւարը լեռներուն ու ձորերուն մէջ եւ չար մարդոց սիրտերը ուրախացան :

Կապած էին իրենց ձիերը թուփերու մէջ . իսկ իրենք քիչ մը անդին մեծ ծառի մը տակ մացառներով շրջապատուած բացուտի մը կեդրոնը նստած էին : Հանեցին իրենց ուտելիքները եւ առատ օղի եւ սկսան ուտել եւ արբենալ :

Ժամը գիշերուան 12ն էր :

Գրիգոր իր սովորութեան համաձայն Արշակի հետ աղօթելու եւ խօսակցելու կ'երթար զգուշաւոր քայլերով :

Յանկարծ լսեց խօսակցութեան ձայներ . . .

— Ալ լոյսերը մարեցան, կարծեմ կրնանք գործի սկսիլ :

— Այո, այժմ Աղան ու տիկինը կը քնանան եւ աղջիկներն աղախինի մը հետ ծայրի սենեակին մէջ կը պառկի :

— Իմ հաւատարիմս կաշառած է աղախին ու դրոնապան . մենք սենեակը կը մտնենք եւ աղջկան բերանը կապելով ձայնը կը կտրենք ու ձիերու վրայ դրած շիտակ մեր սահմանները կը փախչինք . . .

Գրիգոր հասկցաւ ըլլալիքը եւ աճապարանքով ու աննշմար դղեակ վերադարձաւ . եւ իր հաւատարիմ երիտասարդներէն տասը հոգի արթնցնելով, դրան մօտիկ, ճամբու եզերքին դիրք գրաւեց :

Ժամը մէկ կը հնչէր, երբ մատնիչ դրանիկը բացաւ դղեակին դուռը ու Հաճի բէկի տղան եւ իր երկու ընկերները մտան Սաթիայի սենեակը :

Սաթիա յունական դիցուհիի մը գեղեցկութեամբ պառկած էր անկողինին վրայ եւ արդէն երազներու աշխարհն էր հասած :

Մուրատ ողջ մարմինով դողաց իր սիրականը տեսնելով, սակայն տիրապետեց ինքնիրեն ու պատրաստած թաշկինակով անոր բերանը կապելը եւ զայն սաւանի մը մէջ փաթթելը մէկ ըրաւ : Աղախինը արդէն դուռները բացած էր ու զիրենք կ'առաջնորդէր դէպի մեծ դուռը : Ինքն ալ պիտի ընկերանար իր տիրուհուն դուրսի դրանիկին հետ :

Ո՛րքան յաջող էր գործը . . .

— Կեցէ՛ք, գոռաց ուժեղ ձայն մը այդ կողմէն, ապա թէ ոչ կը կրակենք :

— Մատնուած ենք, ըսաւ առեւանգողներու առաջնորդը :

— Եւ դժբախտարար ձեռքերնիս գանձ մը ունինք,
որ փամփուռտի ձայն պէտք չէ լսէ:

— Բացի անկէ, վայ թէ հրացանի ձայն լսուի, Ա-
ղայի բոլոր բանակը վրանիս կը թափի:

— Բայց առանց դիմադրութեան յանձնուիլն ալ
կնիկի գործ է. հանեցէք սուրերնիդ:

Ամէնքը սուրերնին հանեցին եւ դիմեցին Գրիգորի
ու իր տասը մարտիկներուն վրայ:

Ահաւոր կռիւէ մը ետք, ամէնքն ալ շղթայի զար-
նուեցան ու զղեակի ճամբան բռնեցին: Մուրատ ալ ա-
նոնց մէջ էր:

26.

Արդէն զղեակին մէջ ահագանգն հնչած էր եւ
Սուլէյման աղա առիւծի պէս կատողած ասդին անդին
հրամաններ կ'որոտար:

Բարկութիւնը կատաղութեան փոխուեցաւ, երբ ի-
րեն լուր բերին, թէ Սաթիա եւ իր աղախինը չկային:
Նուրիման խանըմ մագերը կը փետէր եւ հեծկլտանքին
ձայնը մինչեւ ձորերը կը տարածուէր:

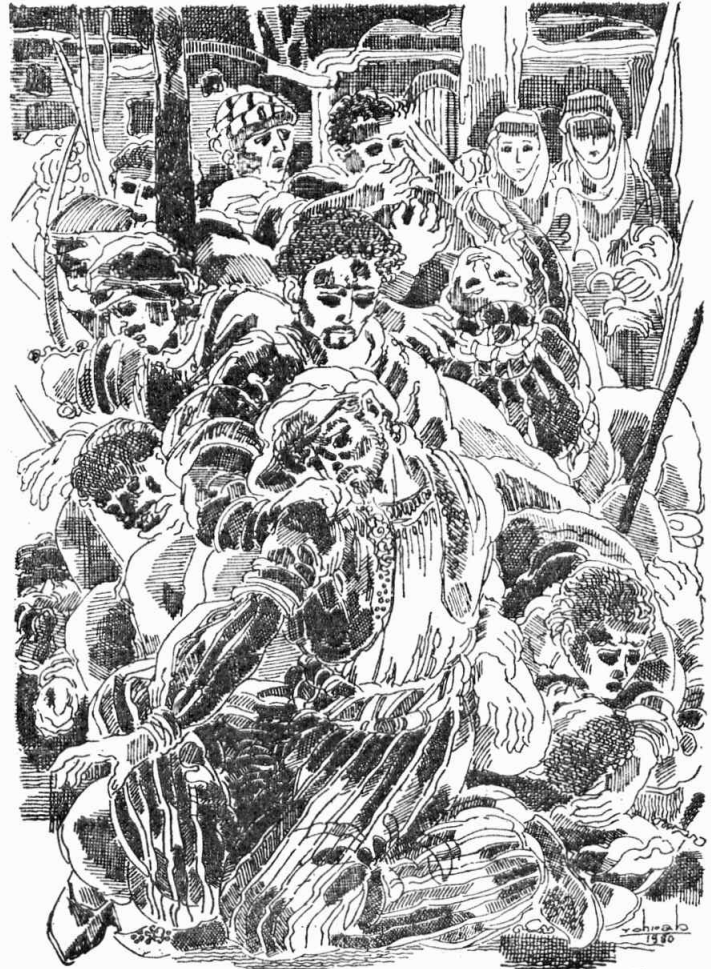
Շփոթութիւնն ու տազնապը բռնած էին զղեակին
բոլոր անկիւնները...

Գրիգոր տեղեակ էր այս ամէնուն, ուստի երբ մեծ
դրան մօտեցաւ՝

— Հնչեցուցէք ձեր փողերը, հրամայեց:

Աղային բոլոր զինուորները ջահերը վառած դէպի
մեծ դուռը դիմեցին, ընդհանուր յարձակումէ մը կա-
կածելով:

Բայց շուտով ճանչցան Ոսկի Գրիգորը եւ իրենց

Հիփոթութիւնն ու տազնապը
տիրած էին զղեակին ամէն անկիւնը...:

ընկերները, որոնք Սաթիան ձիու վրայ դրած կը բերէին. անոնց ետեւէն՝ հինգ շղթայակապ անձեր:

— Կեցցէ՛ Սաթիա, կեցցէ՛ Գրիգոր, գոչեցին միաբերան:

Սուլէյման ազա ինքն ալ փութացած էր այդ կողմը: Երբ տեսաւ իր աղջիկը, որ Գրիգորի ձեռքերուն մէջ նուազած էր, հօրենական բոլոր գորովով համբուրեց զանի: Վրայ հասաւ մայրն ալ եւ ինկաւ աղջկան վրայ, ու ինքն ալ նուազեցաւ:

Տիրեց քար լուծիւն...:

— Ի՞նչ է այս բոլոր պատմութիւնը, Գրիգոր, հարցուց Ազան յուզուած:

— Տէր ազա, Հաճի բէկի որդին կ'ուզէր մեր իշխանուհին առեւանգել, մենք պարտականութիւննիս ըրինք զայն փրկելով ու թշնամին շղթայելով: Ահա աղջիկդ քեզի. աւագակներն ալ վրէժխնդրութեանդ կը յանձնենք:

Ջահերու լոյսին տակ կը փայլէին Գրիգորի հայկական աչքերը, քրտնած ճակատը ու դէմքը եւ զայն կ'ընծայէին ոչ միայն հաւատարիմ ու քաջ, այլեւ պաշտելի արարած մը:

Սուլէյման ազա չկրնալով զսպել իր անհուն երախտագիտութիւնը, ամէնուն առջեւ վազեց համբուրեց Գրիգորը եւ ըսաւ.

— Իսկապէս արժանի ես Ոսկի Գրիգոր տիտղոսին. ու ես պիտի գիտնամ վարձատրել քեզ, քու սպասածէդ աւելի:

— Ես մէկ բան կը խնդրեմ քեզմէ, տէր իմ Սուլէյման. տուր ինձի աշխարհի ամենամեծ գանձը՝ Ազատութիւնը:

— Աւելի մեծ բան մը պիտի տամ քեզի, իմ անգին Գրիգորս...:

Հուռոսներ ու կեցցէներ աղմկեցին բոլոր շրջակայքը: Իսկ շղթայուածները դղեակի մութ զնտաններն առաջնորդուեցան, ամբոխին անէծքներուն, հայհոյանքներուն ու թուքերուն տակ:

Շղթայուածներուն մէջ կար միականի Համիտն ալ... գլուխը կախ, տէրը խածած շունի պէս երբեմն երբեմն աչքի տակով կը նայէր ազային ու Գրիգորի երեսին...:

— Այս աշխարհի վրայ եւս կայ Աստուծոյ արդարութիւնը, կը խորհէր ակամայ, ես այս տղան ինչո՞ւ այդքան ատեցի ու շարձարեցի... ազնիւ ու պարտքի տէր տղայ մըն էր... կեամբը է եղբւր, ի՞նչ կ'ըլլայ միթէ մեր բոլոր երիտասարդներէն աւելի քաջ ու հաւատարիմ չէ՞ր...:

Երբ զիրենք դէպի բանտը կը տանէին, Գրիգոր մօտեցաւ Համիտին եւ ըսաւ.

— Քու բոլոր շարիքներուդ կը ներեմ, բայց գիտցիր, թէ ով որ կը զրկէ խեղճը եւ աղքատը անիրաւութեամբ, Աստուած վերէն կը տեսնէ ու կը պատժէ...: Իսկ անհաւատարիմն ու մատնիչը արժանի չեն արեւու լոյսն անգամ տեսնելու:

Իսկ Հաճի բէկ նստած ճամբուն նայող պատուհանին դիմաց՝ կը սպասէր իր սիրական որդիին ու հետը բերելիք թանկագին աւարին... բայց Մուրատ կ'ուշա-նար...:

ԳՐԻԳՈՐ ՈՒ ՍԱԹԻԱ

Տարիները կ'անցնէին:

Գրիգոր արդէն լրացուցած էր քսանը՝ հինգ տարեկանը եւ սրտին մէջ արթնցած էր ամէն երիտասարդի սիրաբանական սէրը:

Սաէպ, առանձնութեան ժամերուն միտքը կը բերէր իր գիւղը, ընկերները, ծնողքը, բայց ամէնէն աւելի Հրանոյշը: Այդ գեղեցիկ արարածը բարութեան եւ ազնուութեան արձան մըն էր կարծես: Անոր կրակէ աչքերը, լայկան ուռիի նման մազերը, արծաթէ անոյշ ձայնը... Արդեօք պիտի կարենա՞ր մէյ մըն ալ տեսնել զանի...:

Կը յիշէր վերջին օրը ազբուրին մօտ: Կեանքին ամէնէն երջանիկ օրերէն մէկը... որուն յաջորդած էր կեանքին ամէնէն դժբախտ ու սարսափելի օրը:

Այս երազային պատկերներուն կը յաջորդէր յանկարծ ուրիշ դիմադիմ մը: Բարձրահասակ, նրբակազմ, սեւ ծամերով, ազնիւ զգացումներով... Դեռ գլխուն վրայ կը զգար անոր փափուկ ձեռքին հպումը... Կը լսէր ձայնը, որ կ'ըսէր.

— Մի վախնար, Գրիգոր, ես ամէն օր քովդ պիտի գամ: Կը յիշէր իր վիրաւորուիլը եւ սպեղանիով դարմանուիլը...:

Սաթիան էր այդ երկրորդ դիցուհին... Սակայն Սաթիա թուրք էր... ոչ, եւ ոչ իսկ մտածել հարկ է... յետոյ՝ իմ խոստումս Հրանոյշին, քաջ Աշոտի քոյրը, որ այժմ ամէն Հայ օրիորդի պէս հաւատարիմ իր խօս-

քին, ինծի կը սպասէ: Մինչեւ մազերուն ձիւն իջնէ, նա ինծի պիտի սպասէ:

Հրանոյշ, Հրանոյշն է իմ կեանքիս ընկերը, իմ ապագայ երազներուս նեցուկը:

Մերթ Հրանոյշն ու Սաթիան դէմ դիմաց կը բերէր. Հայ եւ թուրք, քրիստոնեայ եւ իսլամ, սակայն սէրը կոյր է, ըսած են հիները...: Աղբ ու կրօնք չի գանազաներ...:

Ե՞ս ալ կոյր սիրով պիտի շարժիմ, կը հարցնէր ինքնիքն Գրիգոր:

— Ոչ, իմ սէրս պիտի ըլլայ բանաւոր, քրիստոնէական ու հայկական:

Ի՞նչ կը խորհէր արդեօք Սաթիա: Բնութեան այդ անմեղ զաւակը, ինքն ալ հասած էր ապագան կերտելու տարիքին: Իրեն համար Գրիգոր Ոսկի երազ մըն էր. արեւու լոյսին տակ, կամ աստղերու նշոյլով միշտ Գրիգորի մասին կը մտածէր:

Ամէն առիթէ կ'օգտուէր իր սէրն ու համակրանքը յայտնելու համար:

Իրեն համար կարեւորութիւն չունէին ցեղային ու կրօնական խտրութիւնները: Գիտէր, որ Գրիգոր կ'աղօթէր... քանի մը անգամներ յանկարծակիի բերած էր Գրիգորը, որ ծունկի եկած կը խաչակնքէր ու ձեռքերը տարածած «Հայր մեր»ը կ'ըսէր: Ինքն ալ պիտի ուզէր նմանիլ անոր: Պիտի փափաքէր մինչեւ աշխարհի ծայրը երթալ, բայց չկորսնցնել Գրիգորը...:

Մայրը տեղեակ էր Սաթիայի ազնիւ զգացումներուն... Գրիգոր եւս գիտէր, որ բարի Սաթիան զինք կը սիրէր...:

Սակայն Սաթիան թուրքի աղջիկ էր. որքան ալ

բարի, որքան ալ ազնիւ, բայց թուրքի արիւն ունի...
անոր ցեղն էր որ խմեց իմ ցեղիս արիւնը... Ինք բարի
է, բայց իր ձագերը կրնան արիւնարբու դազաններ ըլ-
լալ... ու ես անոնց հա՞յրը...: Անկարելի է...:

Գիտեմ թէ մեծ վիշտ պիտի զգայ Սաթիա, յու-
սախարութիւն ու լքում պիտի պաշարեն իր սիրտը...
պիտի խորտակուի իր սէրը...:

Թուրքի աղջիկ է, թրքուհի մըն է...:

Իսկ ես Հայ եմ, Հայու ազնիւ, բարի եւ անմեղ ա-
րիւն ունիմ...: Իմ զաւակս Հայ պիտի ըլլայ, պիտի
քաշէ իր ազնիւ պապերուն հոգիէն եւ անոնց զաւակ-
ները միշտ Հայ պիտի մնան:

Կեցցէ Հրանոյշ, կեցցէ Հայու աղջիկը, Հայր յաղ-
թեց սրտիս...:

28.

Յաջորդ օրը Սուլէյմանի դահլիճին մէջ ուրախու-
թիւն կար դարձեալ. Սաթիա իշխանուհին ստոյգ մա-
հէ ազատած էր: Տէր ու ծառայ պէտք էր մինչեւ այ-
դարաց ուտէին ու զուարճանային. այս էր Աղայի
պատուէրը:

Գինի կարասները դուրս եկան մառաններէն, ա-
ռուղներ, երգիչներ ու պարողներ թմբուկի ու դաբի
հետ մէջտեղ ելան...:

Մինչ ամէնքը այսպէս կը զուարճանային, Սուլէյ-
ման աղա իր առանձնական սենեակին մէջ նստած,
յուրը մտածութեան մէջ էր:

Յանկարծ ծափեց ու դրանիկը ներս կանչեց.

— Հրամայեցէք, տէր իմ, ըսաւ ծառան:

— Գրիգորը ինձի կանչէ:

Գրիգոր բաւական կերած ու խմած էր Սաթիայի
կենացը եւ սիրտը ուրախ էր: Երբ Աղայի դրանիկը
ամբողջ բազմութեան մէջէն զինք կանչեց, սրտէն թե-
թեւ դող մը անցաւ, երեսը խաչակնքեց ծածուկէն եւ
ինքզինքը յանձնեց Չարխափան Աստուածամօր ու ներս
մտաւ...:

— Սիրելի Գրիգոր, այսօր քեզի հետ պիտի խօսիմ
ոչ իբրեւ գերի, ոչ իբրեւ ծառայ կամ պաշտօնեայ,
այլ իբր որդի մը:

— Պատրաստ եմ լսելու քեզ, տէր իմ. արդէն մին-
չեւ հիմա ինձի հետ վարուած ես որպէս հայր:

— Սիրելի Գրիգոր, շարունակեց Սուլէյման հագիւ-
յուզումը զսպելով, վարձատրելու համար քու հաւա-
տարմութիւնդ եւ մանաւանդ երէկուան հերոսութիւնդ,
քեզի պիտի տամ իմ աղջիկս, իշխանուհի Սաթիան...
որ իմ վերջին զաւակս է եւ միակ յոյսս...:

— Գու սիրտդ ոսկիէն ընտիր, ադամանդէն աւելի
փայլուն է, իմ տէր Սուլէյման... բայց լսէ իմ որդիա-
կան մէկ դժուարութիւնս...:

— Ես, զաւակս, պատրաստ եմ ամէն դժուարու-
թիւն հարթելու իմ սուրիս ծայրով:

— Իմ դժուարութիւնս սուրի ծայրով չի լուծուիր,
սիրելի տէրս... մարդկային դեղերը չեն կրնար դար-
մանել սիրոյ վէրքերը...:

— Ո՞վ բացաւ այդ վէրքերը քու ազնիւ սրտիդ
մէջ, իմ սիրելի Գրիգոր:

— Իմ վէրքերս զոյգ են, անմման Աղաս. նախ՝
Հայրենիքի սէրը... Ես Հայ քրիստոնեայ եմ: Մանուկ
հասակէս սորված եմ սիրել իմ փոքրիկ, բայց անմման
Հայրենիքս: Ան այժմ կը զարգանայ առիւծի կորիւ-

նին պէս կայտառ ու կենսունակ. օր մը բաշերով ա-
ռիւծ պիտի դառնայ :

Երկրորդ վէրքս այսպէս բացուեցաւ. 15 տարե-
կան էի տակաւին և ունէի մտերիմ ընկերներ. անոնց-
մէ մէկուն քոյրը՝ Հրանոյշ անուով, գրաւեց իմ սիր-
տըս... այնքան ազնիւ էր ու բարի, որ ընկերուհիները
ազաւնի կը կոչէին զինքը : Օր մը ինձի յայտնեց, թէ
ինքն ալ զիս կը սիրէր, ու մենք այդ օրը ուխտեցինք
հաւատարիմ մնալ մեր փոխադարձ ու մաքուր սի-
րոյն... :

— Ես կը ճանչնամ Հայերը, սիրելի Գրիգոր : Ժա-
մանակին բազմաթիւ բարեկամներ ու ծառաներ ու-
նէի. ամէնքն ալ կը սիրէի, որովհետեւ խելացի ու գոր-
ծունեայ մարդիկ էին անոնք : Աքսորի եւ Չարդի են-
թարկուեցան... Շատեր ես փրկեցի՝ անտաններուս
մէջ պահելով ու Սուրբա ճամբելով : Ուստի զիտցիր,
որ քեզ ալ որպէս Հայ կը սիրեմ :

Իսկ երկրորդ վէրքդ ամէն երիտասարդի սրտին
վրայ կը բացուի ուշ կամ կանուխ... բայց նայէ զա-
ւակս, իմ ազջիկս ալ գեղանի է. անոր հետ իմ բոլոր
գանձերս, կայուածներս, ճիւղերս ու ոչխարներս... դուն
բրդիս պիտի ըլլաս ու ժառանգորդ այս բոլորին :

— Ներէ ինձի, հայրիկ, ես սրտիս մէջ մէկ խո-
րան ունիմ, որուն վրայ Աստուած կայ. անոր առջեւ
կը վառին, մոմերու նման, Հայրենիքս եւ Հրանոյշ... :

— Ուրեմն կը հրաժարի՞ս Սաթիայէն :

— Ոչ, Սաթիայէն չեմ հրաժարիւր, այլ Հրանոյշ-
չին տուած խօսքս կը յարգեմ... :

— Երանի անոր, որ քու ոսկի սրտիդ տիրած է,
ըսաւ Սուլէյման յափշտակուած :

Շուրջ տասը տարի առաջ, երբ Սուրբոյ Ք. գիւղին
մէջ Գրիգորի առեւանգումին լուրը կայծակի պէս տա-
րածուեցաւ, Պ. Արմենակ ու տիկին Արուսեակ խնթի
պէս փողոցներն ինկած էին անոր հետքը գտնելու հա-
մար :

Ոսկի Գրիգորի ընկերներն ալ կրակի պէս ասդին
անդին վազած էին զայն գտնելու համար, սակայն ա-
նօգուտ :

Ոստիկանութիւնը ձիաւորներ զրկած էր ճամբանե-
րուն վրայ, բայց ոչ մէկ հետք գտնուեցաւ :

Հրանոյշ պատմած էր իր բոլոր տեսածը ամէն
մանրամասնութեամբ : Այն ատեն ամէնքն ալ համոզ-
ուած էին, թէ թշնամի ձեռք մը յափշտակած էր զին-
քը ու փախցուցած անձանօթ վայրեր... :

Տիկին Արուսեակ սեւեր հագաւ. Արմենակի վրայ
սիրտ չմնաց. իսկ ընկերները անոր բացակայութեան
ցաւէն ընկճուեցան ու չունէին առաջուան զուարթ ըն-
կերութիւնը : Ոսկի Գրիգորի տեղը պարապ էր իրենց
հաւաքոյթներուն ու խաղերուն մէջ :

Օր մը տիկին Արուսեակ մինակը նստած էր տան
մուտքին առջեւ ու տխուր տրտում հին օրերը կը յի-
շէր :

Նամակաբեր Ապտոն դիմացէն անցաւ.

— Ապտոյ ջան, ըսաւ կինը ցաւած սրտով, լուր
մը չունի՞ս իմ Գրիգորէս :

— Ոչինչ գիտեմ, տիկին, տղուդ մասին. միայն
ամիսներ առաջ թուրքի մը տան մէջ քու տղուդ անու-
նը լսեցի ու տեսայ երկու հոգի, որ դանակներ հանած
երգում կ'ընէին :

— Ա՛խ, ի՞նչ կը պատմես, Ապտոյ, ուրեմն տղաս մեռցուցի՞ն այդ գաղանները... :

— Ինչ ալ ըսեմ՝ կը սխալիմ, տիկին. լաւ է չխօսիմ, պատասխանեց նամակարերը եւ հեռացաւ... :

Անցան տարիներ ու Ք. գիւղի բնակիչներուն մէջ Գրիգորի անունը տակաւ մոռցուեցաւ : Միայն ծնողքն ու մերձաւոր ընկերները դեռ կը յիշէին զայն :

Աչոտ մեծցաւ ու եղաւ յանդուզն եւ գեղեցիկ երիտասարդ մը : Նախ զինք զրին դաշնակցական Ակումբի արիներու խմբապետ. բայց շուտով կուսակցական շարքերու մէջ յառաջացաւ ու դարձաւ այդ Ակումբի ամէնէն զօրեղ եւ ազդու ընկերներէն մին :

Փոլիթիքոս ալ միւս կողմէ երկնցաւ գետեղերքի բարտիներուն պէս, ու դարձաւ վայելուչ պարոն մը : Խսիրէ գլխարկ կը դնէր եւ իրենց Ակումբին մէջ իրբեւ խոհեմ ու բանիմաց՝ մեծ յարգ ունէր :

Իսկ ի՞նչ եղաւ մեր սիրելի Հրաչը :

Այդ խոստմնալից պատանին օրէ օր զարգացաւ ուսման ու նկարագրի կազմութեան մէջ : Օր մըն ալ Վենետիկէն Միլիթարեան վարդապետ մը եկաւ այդ կողմերը : Այդ մարդը այնքան խանդավառ ու համոզուկեր շեշտով խօսեցաւ Սուրբ Ղազար վանքի մասին, որ Հրաչ իր գաղափարական երազներուն կայանը գտած համարելով, ուզեց մեկնիլ այդ վարդապետին հետ :

Հայր, մայր ու գիւղին մեծամեծները գացին Միլիթարեան այդ վարդապետին մօտ :

— Մեղք չէ՞ սա սղուն, որ մինչեւ Վենետիկ տա-

նիս եւ այսպիսի փառաւոր երիտասարդ մը զրկուի աշխարհի վայելքներէն, ըսաւ անոնցմէ մէկը :

— Աշխարհի վայելքները մինչեւ ատեն մը կը տեւեն, բայց եթէ Հրաչ գաղափարականի մը ծառայէ, իր գործը յաւիտեան կը մնայ :

— Ի՞նչ օգուտ մարդկութեան՝ եթէ Հրաչ վարդապետ դառնայ :

— Ան Միլիթարեան ըլլալով, պիտի հետեւի Միլիթար Արբաճօր, Չամչեանի, Բագրատունիի եւ Ալիշանի ու մեծապէս օգտակար պիտի հանդիսանայ մարդկութեան եւ մանաւանդ Հայ ազգին :

Այսպէս անոյճ եւ իմաստուն խօսքերով, բոլորին սիրտերը կակուղցուց եւ քանի մը օր վերջ ամէնուն յուզումին ու լացին մէջ Հրաչ մեկնեցաւ Վենետիկ :

30.

Հաճի բէկի տան մէջ գաղտնի ժողով կար : Հոն հրաւիրուած էր նաեւ Հասան իր Ահմէտ որդիով :

Հաճի բէկ սաստիկ տխուր էր : Չայրացած գաղանի պէս մերթ ընդ մերթ կ'ելլէր աթոռէն քանի մը քայլ կ'ընէր ու նորէն կը նստէր : Ահա երեք օր էր անցեր եւ իր Մուրատը չէր վերադարձեր : Ո՞ւր էր. մեռա՞ծ էր թէ կենդանի... :

Նախորդ առտու երկու պատգամաւորներ զրկած էր դրացի գաւառի աշիրէթապետ Սուլէյման աղային, խնդրելով որ մեռած կամ ողջ ետ դարձնէր իր զաւակը :

Եւ ահա անհամբեր այդ նուիրակներուն կը սպասէր :

Չի երու սմբակներու ձայներ լսուեցան: Պատգա-
մարերը թուղթ մը ներկայացուց բէկին եւ ըսաւ.

— Սուլէյման աղա եւ ոչ իսկ արժանի համարե-
ցաւ մեզ ընդունելու իր ատեանը. կարդաց ձեր թուղ-
թը եւ ձեզի զրկեց այս նամակը:

Հաճի բէկ ջղային շարժումով մը քաշեց նամակը
եւ դաշոյնի ծայրով զայն բանալով կարդաց.

— Սուրատ ողջ է, բայց ճիրաններուս մէջ. եթէ
քաջ ես՝ եկուր ա՛ն...:

Հաճի բէկի երեսին գոյնը աշնան տերեւ եղաւ...
Շուրջինները սիփփանքի խօսք չէին գտներ. դաժան
մարդ էր ու նման պարագաներու անհաճոյ խօսք մը
ըսողին փորը կը խրէր դանակը ու կը մեռցնէր:

— Սուրատս Սուլէյման աղայի ճիրաններուն մէջն
է: Անխելք տղաս ինքզինքը թակարդին մէջ ձգեց եւ
արժանի է իր յանդգնութեան պատիժը կրելու... բայց
միշտ իմս է: Սուլէյման երբ բարկանայ, անտառի ա-
ռիւծէն աւելի կատաղի է. այս գործը միայն կռիւով
կը վերջանայ: Արդ գիտցէ՛ք, որ ձեզ հոս հաւաքած եմ
պահանջելու թէ՛ ձեր դրամական եւ թէ՛ զինուորական
օգնութիւնը... հակառակ պարագային, սուրս վկայ,
ամէնքդ ալ ողջ ողջ կը թաղեմ:

Սարսուռ մը անցաւ սրահէն ու մեռելական լու-
թիւն տիրեց...:

— Հասան, կը յիշե՞ս, խօսեցաւ Հաճի բէկ զայ-
րացած, տարիներ առաջ քու մէկ վրէժդ լուծելու հա-
մար, Հայ տղայ մը առեւանգեցինք... նուիրեցինք
Սուլէյմանին, որ չկարենայ փախչիլ. արդ, ձեր գիւ-
ղի Հայերուն խոստացիր, որ կը յայտնես այդ իրենց
հայրենակիցին տեղը, եթէ ինձի քսանըհինգ հողինոց

հայկական զինուած խումբ մը հասցնեն: Հայերը հա-
ւատարիմ ու քաջասիրտ են:

— Գլխուս վրայ տեղ ունի ձեր հրամանը, տէր,
պատասխանեց Հասան սարսափած:

— Երեք օրէն ձեր զրական օգնութեան կը սպա-
սեմ, ապա թէ ոչ ամէնքդ ալ շան պէս կը սատկեցը-
նեմ...:

Ու ժողովը ցրուեցաւ:

31.

Հասաններ ու քսանըհինգ Հայ կտրիճներ, զիշե-
րով Սուրիական սահմանը կտրեցին եւ Հաճի բէկի
դղեակը դիմեցին:

Հայոց խումբին պետերն էին Պ. Արմենակ եւ իր
տիկինը ծպտուած, որովհետեւ Հասան երգումով հաս-
տատած էր, թէ Ոսկի Գրիգոր Սուլէյման աղայի քովն
էր եւ եթէ յաղթէին Սուլէյմանի, իրենց զաւակը պի-
տի ազատէր:

Աշոտ ու Փոլիթիքոս իրենց երբեմնի բոլոր սիրելի
դասընկերներով գէնքի վազած էին ի սէր Ոսկի Գրի-
գորի:

Տորք-Անգեղն ալ, որ այժմ իսկական հսկայ մը
դարձեր էր, որսորդի պէս հազուած եւ հարիւրաւոր
փամփուռներով զարդարուած՝ պատերազմի դաշտը
կը գիմէր: Տակի խեղճ ձիուն քամակը ծռած էր ծան-
րութենէն ու կոխած տեղէն ջուր կ'ելլէր...:

Հրանոյշ եւս ամբողջ գիշերը լացած էր, խնդրելով
որ ինքն ալ զինուորական համազգեստ հագուի եւ Գը-
րիգորը ազատելու գործին մասնակցի: Սակայն հայրն

ու մայրը եւ մանաւանդ Աշոտ բացարձակ արգելք եղած էին:

Ամէնքը անհամբեր էին վայրկեան առաջ հասնելու կռիւի դաշտը:

Հաճի բէկի քաջերն ալ մինչեւ ակոսները զինուած կը սպասէին Սուրիայէն գալիք օգնութեան:

Փողերու ձայներ աւետեցին Հայոց եւ Հասաննոց ժամանումը եւ Հաճի բէկի սիրտը ուրախութիւն մտաւ:

Ու բանակը շարժեցաւ:

32.

Սուլէյման աղա, որպէս փորձառու եւ խոհեմ մարդ, արդէն պատրաստ էր զէնքով ընդունելու իր դրացի Հաճի բէկի յարձակումը:

Եւ մինչ հորիզոնին վրայէն բանակի մը փոշիին կը սպասէր, երկու ձիաւորներ միայն նշմարուեցան ձերմակ դրօշակով:

Սուլէյմանի պահակները կապեցին անոնց աչքերը, մերկացուցին զէնքերէ ու տարին իրենց տիրօջ առջեւ:

— Ո՞վ էք դուք եւ որո՞ւ կողմէն կու գաք, հարցուց Աղան:

— Տէր, մենք կու գանք ձեր ծառային՝ Հասանի կողմէ. ահա ձեզի անոր նամակը:

Սուլէյման կասկածով, բայց աշխոյժ բացաւ նամակը եւ կարդաց հետեւեալը.

— Մեծապատիւ Տիար եւ Աղա Սուլէյման,

Հաճի բէկ իր բանակին մէջ քսանըհինգ Հայ կըտորիճներ ունի, որոնք քեզի դէմ պատերազմելու եկած են պարզապէս այդ Գրիգոր անունով անհաւատ գերին

աղատելու համար: Արդ ես կը խնդրեմ քեզմէ, որ մեռցնես այդ օտարածինը եւ չթողուս որ ազատի եւ մեզմէ վրէժ լուծէ:

Մեր բանակի մինչեւ յետին զինուորն անգամ համոզուած է, թէ դուք մեզմէ ուժով էք. հետեւաբար խորհուրդ կու տամ ձեզի շուտով մեռցնել կամ փախցնել Հաճի բէկը. հազիւ ան մեռնի, մենք պատրաստ ենք ձեռքերնիս բարձրացնելու եւ ձեզի յանձնուելու: Գիտցէք, որ ամէնքս զգուած ենք այս բռնաւոր ու դատան մարդէն:

Յարգանքներով՝ ՀԱՍԱՆ

Սուլէյման աղայի երեսը կարմրեցաւ, աչքերուն մէջէն ատելութեան կայծը փայլեցաւ Հասանի պէս վատ մատնիչի մը այս արարքին յանդիման եւ ըսաւ.

— Գացէք ըսէք այդ վատ մարդուն, թէ Ոսկի Գրիգոր Հաճի բէկի պէս հազար կ'արժէ, իսկ իրեն պէս՝ բիր: Եթէ քաջ էք, դուք ձեր ձեռքերով մեռցուցէք Գրիգորը, իսկ եթէ վատ էք, արժանի չէք ապրելու...:

Դաւաղութեան զեսպանները մեկնեցան ու տարին այս անարգական պատասխանը:

33.

Սուլէյման իր մօտ կանչեց Գրիգորը ու ցոյց տրուաւ այդ վատողի նամակը:

Երբ Գրիգոր կարդաց բոլորը, աչքերը արցունքով լեցուեցան: Մտածեց իր հայրենակիցներու ազնուու-

թեան, բայց մանաւանդ իր Աղայի մեծանձնութեան վրայ:

— Հայր, ես քու որդիդ եմ, ըսաւ, եթէ կ'ուզես սպաննէ գիս...

Սուլէյման գրկեց համբուրեց իր հաւատարիմ որդեգիրը եւ ըսաւ.

— Բանակիս առաջնորդութիւնը քեզի կը յանձնեմ. եթէ յաղթես, քեզի պիտի պարգեւեմ քու սրտիդ ամէնէն թանկագին գանձը՝ ազատութիւնը:

Գրիգոր պահ մը մտածելէ վերջ հարցուց.

— Հրաման կու տա՞ս, որ այս գիշեր անցնիմ թըշնամի բանակին կոնակը եւ հայրենակիցներս լարեմ դաւաճան Հասանի դէմ:

— Մեր յաղթանակը ապահովելու համար ինչ որ հարկ է, քու իշխանութեանդ սահմաններուն մէջ է: Քեզի կը յանձնեմ անձս, գանձերս ու բանակս:

— Կ'երգնում արեանս մինչեւ վերջին կաթիլը գոհելու տիրոջս եւ ազատութեանս համար:

Մինչ այս կ'ըսէր՝ հանեց մէջքէն սուրը եւ օդին մէջ ճօճեց...

34.

Յաջորդ առտու ճակատամարտը տեղի պիտի ունենար: Գրիգոր իր բանակը կարգի դնելէ եւ պահակները գետեղելէ վերջ, իրեն հետ առաւ Արշակ իր հայրենակից ընկերը եւ երկու ձիերու վրայ նստելով կորսուեցան հորիզոնին վրայէն...

Արեւը արդէն մարը մտած էր. մութ էր ամէն

կողմ: Միայն խարոյկներու բոցեր կ'երեւէին Հաճի բէկի բանակատեղիին մէջ:

Երկու ընկերները իջան ձիերէն եւ մուրացիկի ըզգեստներ հագան ու կենդանիները ծառի մը կապելով՝ հետիտան դիմեցին դէպի վառող խարոյկները:

Պահապան ու զինուոր ուտել խմելով զբաղած եւ ոչ իսկ ուշադրութիւն դարձուցին այդ աննշան մուրացիկներուն:

Գրիգոր խարոյկէ խարոյկ անցնելով, փնտոեց հայտնուները: Չէր կրնար մտածել, թէ հայրն ու մայրը պատերազմի դաշտ իջած ըլլալին, սակայն վստահ էր Հրաչի եւ Աշոտի մասին:

Բանակի առաջին շարքին վրայ լսեց իր սիրական մեծասքանչ լեզուն, սիրտը բռնեցաւ ու բարախեց ուժգին... Մօտեցաւ անոնց. մուրաց, նայեցաւ, խօսք նետեց եւ հուսկ ճանչցաւ իր սիրելի ու անվախ Աշոտը: Ան ինչ գեղեցիկ էրիտասարդ էր դարձեր. զօրավարի կերպարանք եւ զէն ու զարդ ունէր:

Գնաց, շատ մօտիկ գնաց անոր... մուրալու ձեւով ձեռքը կարկատեց ու մինչ Աշոտ հացի կտոր մը կը դընէր իր ափին մէջ, բռնեց ընկերոջ ձեռքը եւ աչքերուն մէջ նայելով ըսաւ.

— Աշոտ... առանձին տեղ մը տար գիս, քեզի ըսելիք ունիմ:

Գացին վրանի մը ետին, ուր մարդ մարդասանք չկար:

— Աշոտ, սիրելի ընկերս, մի յուզուիր, ես քու սիրական Ոսկի Գրիգորդ եմ...

Աշոտ պահ մը անխօս ու շշմած նայեցաւ անոր. չէր ուզեր հաւատալ ո՛չ աչքերուն եւ ոչ ափանջին,

բայց շուտով սթափեցաւ ու գուրգուրանքով փաթթը-
ւեցան իրարու...

— Դո՞ւն այս կերպարանքին տակ, Ոսկի ընկերս...

— Ոչ, Աշոտ ջան. ես դիմացի բանակին զօրավարն
եմ: Վատ Հասանը ձեզ խտրեր է՝ իբր թէ զիս ազատե-
լու համար. բայց ծածուկէն մարդ էր զրկեր, որ Սու-
լէյման զիս սպաննէր, իրենք նահանջէին ու դուք պար-
տուէիք: Արդ վաղը երբ պատերազմի փողերն հնչեն,
դուք ուշ դրէք, որ Հասան, Ահմէտ եւ Հաճի բէկ ողջ
չազատին կռիւի դաշտէն: Եթէ անոնք մեռնին՝ մենք
այլեւս աղատ պիտի ապրինք մեր երջանիկ Ք. գիւղին
մէջ:

Պահ մը շունչ առնելէ վերջ հարցուց.

— Հայրս, մայրս դեռ ո՞ղջ են, Աշոտ. հապա քոյ-
րք Հրանտ՞ յըր...

— Այո, սիրելի Գրիգոր, հայրդ, մայրդ եւ բոլոր
ընկերներդ հոս են. եկած են գէնքով քեզ ազատելու:
Իսկ Հրանտյ թու կարօտովդ կը մաշի...

— Խնդրեմ, Աշոտ, հիմա հօրս եւ մօրս մի իմա-
ցըներ իմ ներկայութիւնս, կը յուզուին ու գաղտնիքը
մէջտեղ կ'ելլէ. կը բաւէ, որ ընկերներս գիտնան: Վա-
ղը զիչեր յաղթութիւննիս միատեղ կը տօնենք Սուլէյ-
ման ազայի դղեակին մէջ: Ըսէ Հայ զինուորներուն,
որ յարձակելու ատեն ճակատին երկու կողմերը կե-
նան, Հայերէն ոչ ոք պէտք է մեռնի:

Կրկին ու կրկին համբուրուեցան իրարու հետ ու
բաժնուեցան ահամայ:

Գրիգոր իր հաւատարիմ մուրացիկ ընկերը գտնե-
լով հասաւ ձիերուն. հեծան ու աննշմար սլացան դէ-
պի Սուլէյմանի բանակը:

Ծագեցաւ վարդակարմիր արեւը եւ բնութիւնը
ներկեց բուսորագեղ լոյսով:

Հնչեցին փողերը ու երկու բանակները խոյացան
իրարու վրայ:

Գրիգոր զինուած Աքիլլէսի մը շքեղութեամբ՝ կո-
րովով կանգնած էր իր բանակին առջեւ, սպիտակ ձիու
մը վրայ:

Պարոն Արմենակ ու ծպտուած տիկին Արուսեակ
աչքերնին վեր բարձրացուցին ու տեսան իրենց հարա-
զատը Սուլէյ Մամիկոնեանի մը փայլով: Երկուքն ալ
ահամայ հիացումի եւ սիրոյ խոր հառաչանք մը ար-
ձակեցին... բայց հրացաններու պայթիւնը եւ ձիերու
արշաւը սթափեցուցին զիրենք. պատերազմի դաշտին
մէջ էին ու պէտք էին կռուիլ:

Առաջին յարձակողը դարձեալ Գրիգորն էր... որ
չեչտակի դիմեց թշնամի բանակին վրայ ու հասաւ
Հաճի բէկին: Սոսկալի մենամարտ մըն էր սկսաւ եր-
կուքին միջեւ: Ի վերջոյ Գրիգոր վիրաւորեց անոր
ստքը եւ Հաճի բէկ սկսաւ փախչիլ...:

Հայ խումբէն երիտասարդ մը կայծակի արագու-
թեամբ հալածեց բէկը ու ձիէն վար գլորելով, ծառի
մը կապեց ու... անդիի աշխարհը ճամբեց: Մեր նշա-
նաւոր Փինոքիոն էր այդ աշխոյժ հայորդին:

Երբ Հաճի բէկ վերցուեցաւ մէջտեղէն, Հասանի
սիրտը վախ ինկաւ: Ու մինչ չորս կողմը կը նայէր փա-
խուստի ճամբայ մը գտնելու համար, իր դէմը տեսաւ
առիւծաախրտ Աշոտը:

— Դուն, վատ Հասան, որ մեզ մինչեւ հոս բերի

Առաջին յարձակողը դարձեալ Գրիգորն էր....:

քեզ ծեծող Ոսկի Գրիգորը ազատելու համար ու վատորէն անոր մահը խնդրեցիր քու թշնամիէդ. ահա Հայ գնդակէ ա՛ռ քու վախճանդ :

Այս ըսաւ ու սրահն հարուածեց վատ թուրքը, որ վարազի պէս գետին գլորեցաւ :

Իսկ Ահմէտ, իր զաւակը, որ կը պատրաստուէր կողմնակի հարուածել Աշոտը, քունքէն փամփուշտ մը ընդունեցաւ անվախ Արամիկէն եւ ինկաւ կոծղի պէս :

Նոյն վախճանն ունեցան Ք. գիւղի բոլոր թուրք գինուորները եւ Հաճի բէկի բանակը ցրուեցաւ հովէն փախչող ամպերու պէս :

Մնացած բոլոր աւարը եւ յաղթութեան ուրախութիւնը հետերնին, Հայ գինուորներն ու Սուլէյման աղայի հպատակները դէպի դղեակ ուղղուեցան :

36.

Յաղթական բանակին առջեւէն կ'երթային Ոսկի Գրիգոր, Աշոտ, Արմենակ, տիկին Արուսեակ եւ մեծամեծներ :

Հասան պայտաի դիմաց տարածուող հրապարակը եւ շարք շարք տեղաւորուեցան :

Սուլէյման աղան իր ընտանիքով իջաւ հրապարակ :

Յանկարծ Աշոտ մէջտեղ ելլելով գոչեց համարձակ .

— Յաւիտեան սպրիս, Սուլէյման աղա. դուն արժանի ես յաղթութեանդ բոլոր ուրախութիւնը վայելելու, սակայն գիտցիր, որ հոս քեզմէ աւելի ուրախ ու երջանիկ մարդիկ կան :

— Որո՞նք են այդ երջանիկները :

— Ոսկի Գրիգորի հայրն ու մայրն ալ եկած էին փրկելու իրենց զաւակը. անոր բոլոր դասընկերներն ալ հոս են:

Նոյն վայրկեանին, Պ. Արմենակ և տիկին Արուսեակ վար նետեցին իրենց զիմակները. Գրիգոր եւս բացաւ գլուխը ու նետուեցաւ մօր եւ հօր գիրկերուն մէջ...

Պահ մը խոր լուսթիւն տիրեց ներկաներուն մէջ եւ ամէնքը լացին ուրախութենէն:

Մօտ տասը տարիներէ ի վեր բաժնուած էին իրարմէ եւ ամէն օր յիշեր էին զիրար անպակաս եւ արտասուեր էին:

— Ձեզի պէս ծնողասէր եւ ընկերասէր ժողովուրդ չկայ աշխարհի վրայ, ըսաւ Սուլէյման աչքերը սրբելով: Երանի ձեզի, որ այսպիսի գաւակ մը ունիք: Իսկապէս արժանի է Ոսկի Գրիգոր կոչուելու, որովհետեւ տուի իրեն ամէն պատիւ, ամէն հարստութիւն, աղջիկս անգամ խոստացայ, բայց հաւատարիմ մնայ իր սիրոյն, որ կապած է ընկերներէն մէկուն քրոջը:

— Հրանոյշ է այդ աղջկան անունը, գոչեց Աշոտ հպարտութեամբ, իմ քոյրս է ան: Ամբողջ գիշեր մը լացաւ մեզի հետ պատերազմի դաշտ գալու եւ Գրիգորը ազատելու համար:

— Գրիգորը արժանի է իր փափաքած ամենամեծ գանձին՝ ազատութեան: Երբ մէկը պատահամբ կորորնցնէ այդ գանձը, անիկա աւելի եւս կը գնահատէ զայն, ըսաւ Սուլէյման աղա: Յետոյ լուրջ կերպարանք մը առնելով յարեց.

— Այլեւս ազատ ես, սիրելի զաւակս: Մինչեւ հիմա ես քու հայրագիրդ էի ու Նուրիման խանըմ՝ քու

մայրագիրդ. այսօր ահա քու հարազատ հայրդ ու մայրդ հոս են. քեզ անոնց և զանոնք քեզի կը յանձնենք:

Սլացուցիչ ծափերու մէջ Ոսկի Գրիգոր հանեց սուրը, մետաքս գօտին ու Սուլէյման Աղայի ոտքերուն առջեւ դնելով ըսաւ.

— Քեզի կը պարտիմ իմ կեանքս եւ ազատութիւնըս. շնորհակալ եմ: Քանի կ'ապրիմ պիտի չմոռնամ քեզմէ ընդունած բարիքներս. եթէ քեզի որեւէ վիշտ պատճառեցի՝ ներէ ինձի:

Լացաւ Սուլէյման, լացին Նուրիման ու Սաթիա, լացաւ Գրիգոր ու բոլոր ներկաները:

Բաժնուելու ժամանակ Սուլէյման ոսկի կոթով սուր մը նուիրեց Ոսկի Գրիգորին եւ ծանր քսակ մը, որուն մէջ 5000 դեզին ոսկի կար: Ասոր հետ Գրիգորի շնորհեց իր պանդխտութեան ընկեր Արշակն ու մայրը, դրացի աղային առատ կաշառ կերցնելով:

Միւս բոլոր յաղթական զինուորներուն եւս նուէր եւ ոսկի բաժնեց իրենց քաջութեան եւ արժանիքին համաձայն:

Սաթիա իշխանուհին, որ օրուան ամենայուզուած անձն էր, արցունքոտ աչքերով եկաւ համբուրեց Գրիգորի մաքուր ճակատը եւ ըսաւ.

— Երանի այն ազգին, որ քեզի պէս պատուաւոր քաջ զաւակներ ունի: Երանի մանաւանդ այն օրիորդին, որ քեզի կեանքի ընկեր պիտի ըլլայ: Ես դժբախտարար արժանի չեղայ քեզի հարս ըլլալու, բայց զիտցիր, որ ես քեզ յաւիտեան պիտի սիրեմ:

Երանի՛ այն ապգին որ քեզի պէս պատուաւոր ու քաջ
 պաւակներ ունի:

Ապա Գրիգորի նուիրեց ոսկեթել ձեռագործ մը,
 զոր ինք անձամբ բանած էր եւ անոր մէջ փաթեցած էր
 այն նշանաւոր Նահատակ վարդապետին ձեռագիրը:
 Ասոնց հետ նուիրեց նաեւ իր անձնական սպիտակ ձին:

Սուլէյմանի բոլոր զինուորները, ծառաներն ու հո-
 վիւնները հեծկլտագին կ'արտասուէին, երբ Ոսկե Գրի-
 գոր իր հայկական կարաւանով իր ծննդավայրը եւ
 հայրենի տունը կը վերադառնար...:

37.

Ո՛վ կրնայ նկարագրել Հրանոյշի սրտին զգացում-
 ները պատերազմի այդ քանի մը օրերուն: Օրը քանի՛
 քանի՛ անգամներ եկեղեցի կ'երթար մոմեր կը վառէր,
 ծաղկեփունջ կը փռէր, որ Գրիգոր ազատէր եւ իրար
 վերագանէին:

— Ո՛վ գիտէ որքան գեղեցիկ երիտասարդ եղած
 է: Ո՛վ գիտէ ինչպէս կը փայլին անոր երկնային աչ-
 քերը, կ'ըսէր ինքնիրեն Հրանոյշ:

Կը յիշէ՞ տակաւին զիս եւ իր խոստումը... ինքն
 ալ իմ վրաս կը մտածէ՞ արդեօք... Աստուած չընէ,
 եթէ ուրիշ աղջիկ մը սիրած ըլլայ, ես ի՞նչպէս պիտի
 զիմանամ զիս այրող սիրոյն...:

Աշխոյժ Արամիկ ու Բիւզանդ Փոլիթիքոս, վերա-
 գարձող բանակէն առաջ անցան: Արամիկ Հայոց ժա-
 մանումի աւետիսը գիւղ պիտի հասցնէր, իսկ նրբամիտ
 Փոլիթիքոս սահմանադրութի պաշտօնեաներու աչքին
 փոշի պիտի ցանէր զինիով ու դեղին ոսկիով...:

Երբ Արամիկ գարուն աւետող ծիծեռնակի մը պէս
 թռաւ դէպի Ք. գիւղը եւ ամէն կողմ աւետեց Հայոյ

յաղթանակը եւ Գրիգորի ազատագրումն ու դարձը, Հ. Վահան հրամայեց եկեղեցւոյ զանգակներն հնչեցնել: Ամէնքը փութացին դէպի ընդառաջ:

Այն ատեն Հրանոյշ հազաւ իր լաւագոյն զգեստները ու գնաց ծաղկաւիճառին եւ վառ կարմիր ծաղիկներով հսկայ փունջ մը առաւ եւ ինքն ալ ճամբայ ելաւ գիմաւորելու իր սրտի հատորը, Ոսկի Գրիգորը:

Փաղտնիք մը չէր Հրանոյշի սէրը Գրիգորին հանդէպ: Շատեր խնդրեր էին անոր ձեռքը, սակայն նա միշտ մերժած էր ըսելով յայտնապէս թէ՛

— Գրիգորին տուած եմ սիրտս եւ պատրաստ եմ իրեն սպասելու՝ մինչեւ ձիւնը իջնէ գլխուս մազերուն վրայ:

Անոր համար ճամբան ամէն հանդիպող.

— Աչքդ լոյս, Հրանոյշ, կ'ըսէր ու կ'անցնէր:

Մայր մտնող արեւն ալ կարծես կը սպասէր այդ երկուքին հանդիպումը տեսնելու եւ այնպէս մեկնելու աշխարհքէս:

Ահա կարաւանին փոշին հորիզոնին վրայ... Ահա Պրն. Արմենակ, Տիկին Արուսեակ, Աշոտ... եւ հիանալի երիտասարդ մը...

— Կեցցէ՛ Ոսկի Գրիգորը եւ Հայկական բանակը, գոչեց Արամիկ, որ Հ. Վահանին հետ առաջին գծի վերայ կը գտնուէր:

— Կեցցէ՛, գոչեցին ամէնքը:

Գրիգոր անմիջապէս իջաւ ձիէն եւ յետ համբուրելու Հ. Վահանին սուրբ աջը, վաղեց եւ փաթթուեցաւ Հրանոյշին...

Այդ ուրախ ամբոխը կարծես քար կտրեցաւ եւ յուզումը կը խեղդէր բոլորը:

Հրանոյշ առանց բառ մ'իսկ արտասանելու մարեցաւ Գրիգորի գրկին մէջ...

Ձանգակներու զոզանջին հետ լսեցին բոլոր ձայները... ամէն սիրական իր սիրելին գտաւ ու քաջուեցան տուներնին: Ոսկի Գրիգորի ընկերները եւ անոնց ընտանիքները նուէրներով Արմենակինց տունը անցուցին մինչեւ առաւօտ:

Ուրախութիւնը գարնան բույրին պէս տարածուեցաւ Ք. գիւղին վրայ:

Թուրքերու թաղին մէջ միայն բուերը կը վայելին...:

38.

Ք. գիւղին մէջ ետուգեռ կար: Երեկոյեան՝ ժամը հինգի ատենները բոլոր Հայերը տօնական զգեստներ հագած դէպի եկեղեցի կը դիմէին:

Արմենակ եւ Արուսեակ եւս տունին մէջ մեծ պատրաստութեան մէջ էին: Մինչ պարտէզին մէջ դեռ կը հսկէր ծեր Չալոն:

Ի՞նչ էր պատահեր:

Այսօր Ոսկի Գրիգորը կը պսակուէր օրիորդ Հրանոյշի հետ:

Ամբողջ Հայութիւնը սուրբ էր եւ իրարու հետ կը մրցէին աւելի շքեղ դարձնելու համար այդ հարսանիքը:

Երբ հարս ու փեսայ եկեղեցի մտան ու դէպի խորան ուղղուեցան, ծերունագարդ Հայր Վահան իր ձիւնագեղ մօրուքով ընդառաջ եկաւ:

Նախ քան աստուածային մեծ խորհուրդը կատարելը, ըսաւ հետեւեալ խօսքերը․

— Սիրելի զաւակներս Գրիգոր եւ Հրանոյշ, ահա ձեր բախտերը իրարու պիտի կապուին անլուծելի կերպով։ Չեմ պատուիրեր ձեզի որ սիրէք զիրար, որովհետեւ ձեր սէրը աստղի պէս փայլուն ու անմար է։ Գուք իրարու սիրոյն համար զոհեցիք փառք, պատիւ ու գանձեր։ Ինծի կը մնայ միայն մազթել ձեզի, որ ձեր ընտանեկան բոյնը լեցուի երգող ու սիրուն թրջուններով։ Մեր ազգը եւ բոլոր մարդկութիւնը օգտուին անոնցմէ։

Մատանիները անցան մատնեմատերուն մէջ ու պսակներ զարդարեցին անոնց արժանաւոր գլուխները։

Այսքան յուզումնալից հարսանիք չէր տեսած գիւղը եւ այսքան սէր ու համակրանք չէր վայելած ոեւէ զոյգ։

Գրիգորի ընդունած նուէրներու թիւը չկար․ ամէնքը պատիւ կը համարէին նման տղու մը քով յիշատակ մը ունենալ։

Այնպիսի խնձոյք եւ ուրախութիւն մը կատարեցին այդ գիշեր, որ տեւեց մինչեւ յաջորդ առտու․ եւ ամբողջ Ք․ գիւղը վկայեց, թէ իսկապէս ոսկեղէն օր մըն էր ասիկա։ Իսկ երբ գինին եւ օղին բաւական սպառեցան ու գլուխները տաքցան, սկսան միաբերան պոռալ․

— Ոսկի Գրիգոր, ոսկեղէն օր։

Սակայն օրուան ամէնէն յուզիչ երեւոյթը այս չէր, այլ՝ Գրիգորի մէկ ագնիւ մտածումը։ Նա հաւաքել տուած էր գիւղին բոլոր աղքատները, Հայ թէ սուրիացի, եւ անոնց բաժնած էր կերակուրէ զատ զգեստ ու զրամ։

Ոսկի՛ Գրիգոր, ոսկեղէ՛ն օր։

Չէր մոռցած նաեւ իր սիրական Չալոն. զայն քովն առած՝ հաւու միս ու ոսկոր կը կերցնէր :

Մինչեւ այսօր Ք. գիւղին մէջ կը յիշեն Ոսկի Գրի-գորի հարսանիքի օրը :

Բաժակահատի պահուն ամէնքը խմեցին այս երջա-նիկ ամուլի կենացը. խմեցին Արմենակի եւ Արուսեակի կենացը : Բայց Գրիգոր առաջարկեց, որ խմէին իր սի-րելի ընկերներուն ու մանաւանդ բացակայ բայց միշտ պաշտելի Հրաչին կենացը :

Մինչ այդ՝ Բիւզանդ, մեր նշանաւոր փոլիթիքոսը մէյ մէկ ոսկի ժամացոյց անցուց Գրիգորի եւ Հրանոյ-չի դաստակներուն եւ ըսաւ .

— Ոսկի ամուսիններուն ոսկի ժամացոյց կը վա-յելէ :

Ապա զրպանէն հանեց նամակ մը, հասած Վենե-տիկէն ու կարգաց քանի մը հատուած :

— Լսեցի Ոսկի Գրիգորի ազատագրումը. անհու-նօրէն ուրախ եմ : Գրիգոր թող գիտնայ, որ ես վան-քին մէջ ամէն օր աղօթեցի իր արեւին համար : Հրա-նոյչն ալ արժանի էր այսպիսի տղու մը : Աստուած եր-ջանիկ ընէ գիրէնք :

Բարեւներս Աշոտին, Փինոքիոյին ու բոլոր ընկեր-ներուս եւ քոյրերուդ՝ Աստղիկին ու Շողիկին :

Մասնաւոր շնորհաւորութիւններս Պ. Արմենակին, Տիկին Արուսեակին եւ որդիական յարգանքներս Հայր Վահան վարդապետին :

Եմ ձեր սիրական ընկերը՝

Հ. ԱՐՄԷՆ... ՀՐԱՉ

Յ. Գ.— Կը յուսամ մեծաւորներուս հրամանով ձեր մօտ գտնուիլ այս ամառ» :

Այս լուրը անսահման ուրախութեամբ լեցուց բո-լոր ներկաներու սիրտերը :

— Հրաչի հասած օրը այսօրուան չափ մեծ պիտի տօնենք, ըսաւ Ոսկի Գրիգոր :

— Այո, այդպէս կը վայելէ, գոչեցին ամէնքը :

39.

Շուտով անցան ձմեռուան տխուր օրերը եւ գա-րունը դարձեալ ժպտոց ցանեց զաշտերուն մէջ :

Միժեռնակներու հետ հասաւ նաեւ Ք. գիւղի ամէ-նէն սիրելի եւ համակրելի անձերէն մին, երբեմնի Հը-րաչը, Հ. Արսէն վերակոչուած :

Տուն չմտած՝ ոտքերուն առջեւ մորթեցին անմեղ գառնուկ մը եւ անոր վրայէն անցնելով մտաւ հայ-րենի տուն :

Այդ ոչխարին միտը բաժնեցին գիւղի աղքատնե-րուն ու որբերուն. իսկ գլուխը՝ Ոսկի Գրիգորի խոր-հուրդով՝ զրկեցին Մարգար պարտիզպանին, որուն շունը ժամանակին յիշատակ մը թողած էր Գրիգորի նստուկին վրայ... :

Հ. Արսէնի գալով երբեմնի անբաժան ընկերները հաւաքուեցան դարձեալ իրարու քով եւ գիւղի մեծա-

մեծներուն հետ խորհեցան ազգային կեանքը բարւոքելու մասին :

Հ. Արսէն պնդեց, թէ վարժարանն ու եկեղեցին էին ապաւէնը Հայ Գաղութի :

Այն ատեն Ոսկի Գրիգոր 1000 դեղին ոսկի նուրբեց նոր վարժարանի մը շինութեան համար. Փոլիթիքոս՝ 500 դեղին, Աշոտ՝ 100 ու միւս ջոջերը իրենց հարստութեան ու պատուականութեան կարգով բարձրացուցին գումարը : Այնքան դրամ հաւաքուեցաւ որ դըպրոցի կողքին շինել ուղեցին շքեղ սրահ մըն ալ, ուր պիտի կատարուէին ազգային բոլոր հանգէսները :

Այս խանդավառ հանգանակութեան շրջանին էր որ Աշոտ, օգտուելով Հայր Արսէնի ներկայութենէն, խնդրեց Փոլիթիքոսի Աստղիկ քրոջը ձեռքը : Ու փոխադարձ Փոլիթիքոս փափաքեցաւ նշանուիլ Հրաչի քրոջ՝ Մարիամի հետ :

Հայր Արսէն առաջարկեց, որ նշանուուքը շուտով կատարեն, սակայն ամուսնութեան համար սպասեն մինչեւ Հայկական Սրահին վերջանալուն :

Տարի մը վերջ արդէն պատրաստ էին վարժարանն ու սրահ :

Հայր Արսէն ու Հայր Վահան օրհնեցին Աշոտի եւ Փոլիթիքոսի պսակները եւ ամբողջ Ք. գիւղը մասնակցեցաւ խրախճանքին, որ տեղի ունեցաւ Հայկական Սրահին մէջ :

Այդ շրջանին էր որ մեր հսկայ Սարգիսն ալ պսակուեցաւ Արամիկի երկար բարակ քրոջ՝ Չարուհիի հետ :

Եօթն օր եօթը գիշեր ուրախութիւն եղաւ : Որմէ վերջ Ք. գիւղի բոլոր ջոջերը եւ գիտակից երիտասարդները հաւաքուելով ընդհանուր ժողով գումարեցին Այ-

գային վարչական մարմինը ընտրելու համար :

Եզրայրական անոյշ մթնոլորտի մը մէջ, ու միաձայն հաւանութեամբ Ատենապետ ընտրուեցաւ Ք. գիւղին հերոսը՝ Ոսկի Գրիգոր :

Իրբեւ քարտուղար նշանակեցին քաջ Աշոտը. իսկ խոհեմ Փոլիթիքոսը Գանձապահ անուանեցին : Միւս ջոջերն ալ Սորհրդականի պաշտօն ստացան :

Եւ այդ օրէն Ք. գիւղի Հայութիւնը ապրեցաւ ու գործեց խաղաղ ու երջանիկ : Ամէնքը կը սիրէին իրար, իրբեւ հարազատ եզրայրներ : Չունէին յարանուանական ու կուսակցական անօգուտ վէճեր ու կռիւներ :

Եթէ երբեք փոքրիկ խնդիր մըն ալ ծագէր, Ոսկի Գրիգոր իր ոսկի սիրտով ու անոյշ խօսքերով սէր ու հաշտութիւն կը հաստատէր :

Ամէնուն երազն էր մանուկ ու ծաղկող Հայաստանի սահմաններուն բացումը, ուր պիտի թուչէին պանուրիտ արագիւններու պէս... :

Հայ պատանի, այս գիւղին անունը մարդու մի քանիս, որ չարասիրտ մարդիկ չերթան ու չխանդարեն անոր Հայ բնակիչներուն խաղաղ ու երջանիկ կեանքը... :

Վ Ե Ր Զ

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԳՈՐԾԵՐԻՆ

	Գին Լ. Ո.
ԾԱՂԻԿԻՆ ՊԷՍ ՀՄԱՅԻԶ	
(Քաղաքավարութեան դասեր)	8.-
ՈՍԿԻ ԳՐԻԳՈՐ Բ. տպագրութիւն	8.-
ԾԱՂԻԿԻՆԵՐ Հոգեշահ եւ հանելի պատմութիւններ	5.-
ԳԱՆՁԵՐ ՈՒՆԵՄ » » »	5.-
ՎԱՐԳԱՍՏԱՆ » » »	5.-
ՀԱՄԱՌՕՏ ԱՂՕԹԱԳԻՐՔ 7րդ տպագրութիւն, գունաւոր նկարներ, Պատարագի երգեր, Հաւատով խոստովանիմ, Հանապարհ խաչի եւն.	12.-
ՍՐԲՈՒՀԻ ՌԻԹԱ 4րդ տպագրութիւն	5.-
ՓՈՔՐԻԿ ՍՈՒՐԲՍ Տոմենիբոյ Սաղիոյ	5.-
ՍՊԵՏԱԿ, ՓՈՔՐԻԿ ԾԱՂԻԿԸ Ս. Կի Թերեզա Յիսուս Մանուկին	5.-

Այս գիրքերը ունենալու համար դիմել
ՄԵՒԹԱՐԵԱՆ ԳՐԱՎԱՀԱՌՈՒՄՆՈՅ

Ս. Պօղոս հիւանդանոց — Պուրն Համուտ, հեռ. 263-785
 Ամէն Զորեֆշաբբի ժամը 2-30—5-30
 Մխիթարեան վանք — Ռաուտա հեռ. 269-170
 Մխիթարեան վանք — Պիֆոյա (ամառը) հեռ. 981-077